

LİTERATÜRDE EKONOMİ BİLİMİ VE HİRİSTİYANLIK İLİŞKİSİ

RELATION BETWEEN ECONOMICS AND CHRISTIANITY

Sara ONUR* 

Öz

Dünya ekonomisinin çoğunluğunu elinde tutan ülkelerde, Hıristiyanlığın ana din olması, ekonomi ile din arasındaki ilişkinin incelenmesini gerektirmektedir. Çalışmada dinin kaynağıyla ilgilenilmemiştir. İlgilenilen konu, kronolojik ve teorik açıdan özellikle Avrupa Tarihi ve Ekonomi Sosyolojisi bağlamında Hıristiyanlık ve ekonomi ilişkisidir. Özellikle, günümüz dünyasında birçok faktörün parasallaştırılmasında ve hatta daha ileri boyutta eko – politik güç olarak kullanılmasında dinin bulunduğu konumu anlayabilmek için, literatürde ilgili teorik alt yapının incelenmesi gerekmektedir. Kronolojik olarak gözleendiği gibi, Hıristiyanlık, Orta Çağ'daki ilk ve tek rakipsiz hâkimiyet seviyesine bir daha erişmemiştir. Günümüzde, Hıristiyanlık güç kaybına uğramış olsa da, güç kavgasından çekilmiş değildir. Ekonomi ve politikanın güç savaşında Hıristiyanlık da, din pazarlarını kurarak, belirli bir role sahip olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, Ekonomi, Din Pazarları

Jel Kodları: D72, Z12, Z13

Abstract

The fact that Christianity is the main religion in the countries that hold the majority of the world economy requires an examination of the relationship between economy and religion. The source of religion was not considered in the study. The subject of interest is to investigate the relationship between Christianity and economics in the context of European History and Economic Sociology from a chronological and theoretical perspective. Especially, in order to understand the position of religion in the commodification of many factors in today's world and even in its further use as an eco – political power, the relevant theoretical background in the literature should be examined.

As observed chronologically, Christianity did not reach the first and only level of unrivaled dominance in the Middle Ages. Today, although Christianity has lost power, it has not retreated from the power struggle. In the power struggle of economy and politics. Christianity has a certain role by establishing religious markets.

Keywords: Christianity, Economy, Religious Markets

Jel Codes: D72, Z1, Z12, Z13

* Kırıkkale Üniversitesi, İktisat Bölümü, E-mail: saraonur@kku.edu.tr, Orcid: 0000-0003-1396-2455

I. Giriş

İnsanoğlunun yerleşik hayata geçmesi, ortak yaşam için gerekli olan ekonomi, politika, hukuk, sosyoloji, psikoloji ve hatta teknoloji gibi bazı sistemleri üretmesini zorunlu kılmıştır. İnsanların ortak yaşamını kolaylaştıran düzen ve disipline sahip sistemler, ülke, millet gibi bir “bütünü” oluşturan temel kriterler olup, sistemin sürekliliğini sağlayan yardımcı kurumlarla, ortak yaşam alanlarındaki sınırları çizirken, insanların benzer, “ortak” davranış kalıplarına da sahip olabildiğini, “toplumsal uyum” açısından zorunlu kılmaktadır.

Ortak davranışlar, “bilinçli” veya “bilinçsizce” gerçekleşmektedir. Bilinçsiz ortak davranışlar, toplumu oluşturan bireylerin objektif, somut bir amaç konusunda, kendiliğinden hem fikir olmaları ile ortaya çıkmaktadır. Örneğin, ekonomik anlamda mal ve hizmetlerin fiyatlarının düşmesi, çoğu zaman ve çoğu insan tarafından spontane (kendiliğinden gerçekleşen) bilinçsizce ve bireysel davranış tarzı olarak arzu edilen bir durumdur. Bilinçli ortak davranışlar da toplumu oluşturan bireylerin somut bir olay karşısında, ortak bir amaç etrafında, beraberce, kitlesel olarak hem fikir olmaları ile ortaya çıkabilmektedir. Örneğin milli, dini ve ahlaki değerlere aykırı durumlarda linç olayının gerçekleştirilmesi vs. gibi davranışlar da bilinçsiz davranış tarzına örnek olarak verilebilmektedir. Bu çerçevede çalışmada, insanların oluşturdukları sistemlerden din, bilinçli ortak davranış olarak ele alınmaktadır. Örnek olarak dikkate alınan Hıristiyanlık dini ile “ekonomi” ile ilişkisi araştırılmaktadır. Bu çerçevede, sürecin ikinci aşamasında dinin “insanları yönlendiren” “bilinçli ortak davranış” meydana getiren bir araç olarak kullanılması sonucu “din pazarlarının kurulması” da mümkündür. Bu çalışma, din pazarlarının kurulumunun oluşumuna yol açan, hazırlık süreci nedenlerinin ve bu nedenlere ilişkin tarihsel ve literatür kanıtlarının, Avrupada ki Hıristiyanlık ve Ekonomi ilişkisinde araştırılması ikincil amaç olarak belirlenmektedir.

Ekonomi, bireysel ve sosyal bir sistemdir. Adam Smith’ den gelen ilk tanımından hareketle, para aracılığıyla, bir insanın çalışarak ürettiği üretim fazlasını, diğer insanların çalışarak ürettiği üretim fazlası ile değiştirmesidir. Ekonomi bilimine göre, bireysel olarak kendi geçimini sağlamak zorunda olan insan bunun için sosyalleşmek zorundadır. Bir başka deyişle, bir insan üretim fazlasını, diğer insanlara bir ya da birkaç sefere özel, psikolojik nedenlerle, örneğin dilencilere karşı acıma duyduğunda “iyilik” amacıyla “karşılıksız” verebilmektedir (Smith, 2007: 16). Fakat çoğunlukla, “iyilik” amaçlı, bireysel olarak gerçekleştirilen “herhangi bir karşılık beklenmeden gerçekleştirilen” yardımlar, süreklilik içermemekte, belirli ve net bir rakama sahip değildir. Oysa bu noktada parasal ekonominin en basit temel kuralı ortaya çıkmakta ve birey, diğer bireylerle üretim fazlasını, “belirli bir bedel karşılığında” paylaşımını, yani “sosyo-ekonomisini” ortaya koymaktadır.

İnsanların ortak yaşamındaki ikinci sistem şüphesiz hukuktur. Hukuk, bireyin iletişimde bulunduğu diğer insanlarla arasındaki çizgiyi, karşılıklı olarak, sahip oldukları hak ve özgürlükler açısından belirlenmesini sağlamaktadır. Bir bireyin özgürlüğünün, diğer bireyin özgürlüğünün başladığı yerde bitiyor olması özünde hukukun varlığına işaret etmektedir.

İnsanların ortak yaşamındaki üçüncü sistem, sosyoloji olup, bireyin diğer insanlarla ilişkilerinde ilk etapta para karşılığı olmayan, kişisel hak ve özgürlükler çerçevesinde daha çok *gönüllülük* esasına dayalı olan bir sistemdir. Sosyoloji, ekonomi ve politika gibi sistemlere nazaran, amaçları ve araçları itibarıyla çok belirgin ayırt edici özelliklere sahip değildir. Örneğin ekonomik açıdan gelişmiş ve gelişmemiş iki toplum arasındaki fark, gelir, gider ve üretim bazındaki parayla, mikro veya makroekonomi boyutunda ifade edilen değerlerin hesaplanmasıyla karşılaştırmalı olarak ortaya çıkarılabilmektedir. Bir başka açıdan iki toplum politik açıdan demokratik ve demokratik olmamasına göre kıyaslanırken, ilk adım olarak seçim sistemlerinde yetişkin olan herkesin oy hakkına sahip olup olmamasına göre, nispi olarak demokratik olup olmadığına dair bir fikir verebilmektedir. Fakat sosyolojik açıdan ülkeleri kıyaslamak, o kadar kolayca belirleme araçlarına sahip değildir. Örneğin, sosyolojik açıdan toplumları kıyaslama araçları toplumun kültürüne, inançlarına, dinlerine ve antropolojik geçmişine göre değiştiği için, hangi toplumun daha “sosyolojik” olduğunu, hangi toplumun “daha iyi bir toplum” olduğunu belirlemek çok güçtür. Sosyoloji biliminde “daha sosyolojik” gibi bir sınıflandırma mevcut olmamasına rağmen, politik iktisat ve ekonomi sosyolojisi bağlamında “üst düzey gelir gruplarında statünün halk üzerinde “üstün bir güç” olarak algılanması açısından öneminin dikkat çekmesi ve kulüpleşmenin (Rotary kulüpler gibi veya halk dilinde “sosyete” olarak ifade edilen) yüksek oranlı olması dikkate alındığında, bu çalışma ile böylesi bir kriterin var olup olamayacağına dair bulgular edinmek özel bir öneme sahiptir. Bir başka deyişle, Budizm’de inanan bir toplumun, Hıristiyanlığa inanan bir toplumdan daha iyi veya daha kötü olduğu veya gelişmiş veya gelişmemiş olduğuna dair bir görüş bildirmek sosyoloji bilimi açısından uygun olmamasına rağmen, nesnel bir çerçevede, inançların halkın davranış kalıplarını oluşturmada, belirleyici “temel güdülere” sahip olup – olmadığının araştırılması, halk üzerinde dinin “gücünün” belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Sosyolojik anlamda dinin halk üzerindeki etkisini açıklamak amacıyla kullanılan objektif ve teorik açıdan sınıflandırmalar çok çeşitli kriterlere göre yapılabilmektedir. Yani, din ve inanç kavramları arasındaki farklılıklar dikkate alındığında, tek Tanrılı veya çok Tanrılı dinler ve hatta inançsızlık gibi kriterler açısından dahi incelemeler yapmak mümkündür. Objektif bir bakış açısında, inançsızlık olarak ifade edilen Ateizm bile bir inançtır. Dinler, ister tek Tanrılı olsun (Hıristiyanlık, Müslümanlık, Yahudilik gibi), ister çok Tanrılı olsun (Budizm, Şamanizm, Hinduizm gibi), ister Kutsal Kitabı (İncil, Kur’an-ı Kerim, Tevrat, Zebur, Veda) olsun olmasın, nihayetinde “halkın benimsediği ve kriterlerine uygun olarak davrandığı” bir sistemdir. Oysa inanç, özünde sübjektif ve öznel kurallara göre işlerliği olan, insanı hayatta tutan, yaşamasını anlamlaştıran ve bir itici “güç” olarak da var olabilmektedir. Nitekim bu yorumla, Ateizm bile sonuçta, bir inançtır; var oluşun nedenini, Tanrı ya da Tanrı’lar yerine “Doğa”ya ithaf eden bir görüştür. İnançla din arasındaki ayırım, bireysel davranış ile kolektif davranış arasındaki “özgürlüğü”n belirleyicisidir. Bir başka deyişle, ateizm inancında gördüğümüz gibi, ateizm bireysel bir seçimdir, sistem olmayıp, topluma mal edilememektedir; çünkü kuralları, yaptırımları ve toleransları mevcut değildir. Oysa din, kuralları, yaptırımları ve toleransları ile gerçekte toplumun hayatına nasıl yön vereceğini şekillendiren bir sistemdir. “Din afyondur” derken gerçekte Marx, muhtemelen “dinin kurallarının, yaptırımlarının ve toleranslarının” toplumun üzerindeki “kontrol ve hâkimiyetinin”

bireyin “bireysel seçim ve davranış özgürlüğünü” ortadan kaldırdığına işaret etmektedir. Nitekim kapitalizmin temelini oluşturan, Klasik İktisat (Geleneksel İktisat) Okulu’ndaki bireyci metodolojik yöntemde de din kavramı dikkate alınmamaktadır.

Sosyoloji biliminin özgün niteliklerinden dolayı, özellikle politik ekonomi bilimi alanında çalışanların, eserlerinde varsayım, hipotez belirleme güçlüklerinin çok ötesinde, daha güçlü bir anahtar kavramı tespit etmek veya en azından bir kontrol değişkeni olarak belirlemek açısından ciddi bir bocalama ile karşı karşıya kalabilmesi söz konusudur. Fakat sosyoloji ile diğer sosyal bilimler arasında ki ortak küme, ciddi zorluklarına rağmen, disiplinler arası çalışmalarda ihmal edilmemesi gereken kilit noktaları da içermektedir. Çünkü sosyoloji, bir ülkenin, teorik açıdan ekonomi, politika ve hukuk bilimlerinin ve dolayısıyla uygulamada ekonomik, politik ve hukuki sistemlerinin var olmasının, devam etmesinin ve işlerliğinin başarısını belirleyen yegâne ve can alıcı bir kriterdir. Özellikle, politik ekonomi ve makroekonomi bilim dallarında, ülke bazında çalışan pratisyenler için, teorisyenlerin sosyolojik çalışmaları çok önemlidir. Her ülkede ekonomi, politika ve hukuk açısından aynı kanunlar var olsa bile, o kanunların uygulanmasının ülke vatandaşlarına bağlı olmasından dolayı, uygulamada aynı kanunlarla çok farklı sonuçlar doğabilmesi söz konusudur. Çünkü kanunların uygulanması, öncelikle toplumsal kültür, değer ve en önemlisi “davranış kalıplarına” bağlıdır. Nitekim eğitimsiz, düşük gelirli toplumsal sınıflardaki davranış kalıplarının “sürü” psikolojisinde olması, eğitilmiş, yüksek gelirli toplumsal sınıflarda davranış kalıplarının “kitle” veya “toplum” psikolojisinde olması arasındaki en önemli farklılık, “sürü psikolojisinde” bilincin kontrolü dışsal faktörlerce, “itaat ve biat” ve “algı yönetimi” ile kolayca manipüle edilirken, “kitle” veya “toplum” psikolojisinde” bilincin kontrolü, ancak “fayda maksimizasyonuna yönelik” “rekabet ve uzlaşma” ile veya “yüksek bilgi ve politik güç” ile elde edilebilmektedir.

Literatürde sosyal ekonomik davranışların sınıfsal ayırımı yerine, öncelikle “davranışlar” incelenmektedir. Nitekim genel kabul gören görüşe göre, Ekonomi Biliminin Adam Smith tarafından 1799’da Milletlerin Zenginliği ile “çıkar” kavramının kabulünün çok sonrasında, Davranışsal İktisadın gündeme gelmesiyle farklı davranış kalıpları üzerine çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar, temelde üç gruba ayrılmaktadır. İlki, John Maynard Keynes (1936) tarafından gerçekleştirilen Sürü-Kitle Psikolojisine Dayalı Davranış Modeli, ikincisi, Robert Muth (1961) tarafından gerçekleştirilen Rasyonel Beklentiler teorisi ve sonuncusu William Nordhaus (1974) tarafından gerçekleştirilen Adaptif Beklentiler Teorisi’ dir (Gourieroux, Pradel, 1983: 1). Bu çalışma, doğrudan sosyal sınıf davranışları yerine, ekonomi sosyolojisi açısından dinin, özellikle Hıristiyanlık Dini’nin Ekonomi Biliminin gelişim sürecindeki etkisini incelemektedir. Bu çerçevede, Hıristiyanlığın teorik boyutta incelenmesinin temelinde sosyolojik anlamda, Avrupa’nın tarihsel gelişiminde oynadığı rolün incelenerek, halkın ekonomi sosyolojisi bağlamındaki davranışlarını “belirleyici ve kontrol edici bir faktör olarak” rol oynayıp oynamadığı araştırılmaktadır.

Bir toplumda sosyolojik anlamda etkili dördüncü sistem psikoloji, bir bilim dalı olarak, bireyin kendi iç dünyasının diğer insanlarla iletişime geçtiği her sistemde, her olguda ve hatta olayda duygu,

düşünce, tutum ve nihayetinde davranış olarak ortaya çıkmasının nedenlerini ve sonuçlarını incelemektedir. Bireysel davranışların incelenmesiyle başlayan Psikoloji Bilimi, Politik İktisat' ta devrim sayılan John Maynard Keynes'in Sürü-Kitle Psikolojisine Dayalı Davranış Modeli (1929 Dünya Krizinde sürü psikolojisinin oynadığı rol) veya Sosyo-Psikoloji'nin ortak kümesindeki Gustave Le Bon tarafından açıklanan "Mob" (sürü davranışının, kitlenin, bir bireyi toplumdan dışlamak için, kasti, haksız ve yanlı olarak yönelmesi) olarak iki temel ayırımla incelenmektedir. Fakat toplumların, psikolojiye göre sınıflandırılması oldukça güç olup, zaman zaman değer yargılı olabilmektedir. Bu noktada, psikoloji biliminin de dikkate alınmasıyla, ortak kümede yer alan "sürü", "kitle" ve "toplum" gibi kavramların hangi bilim dalında incelenmesi gerektiği konusu da belirsizleşmektedir. Böylece, insanların ortak davranışlarının "kendiliğinden ve kuralısızca", "psikolojik" ve "ortak çıkarlar" doğrultusunda ortaya çıkıp çıkmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Görüldüğü gibi insanların ortak davranışlarının incelenmesi, bilimsel kriterlere göre sınıflandırıldığında her yeni bilim dalı ile zengin bir literatürü ortaya çıkarmaktadır. Psikoloji bilimin devreye girmesiyle zenginleşen analizde, psiko-ekonomik bakış açısında, kitle ve toplum arasındaki fark, yasaları çiğneyen, vergi kaçırın ve yolsuzluklara konu olduğu halde toplumun "zengin" sınıfı içerisinde yer alan kişilerin çokça gündeme gelmesi, toplumda, "alın teri ile kazanmanın değersizleşmesi", dürüstlük ilkesinin "kaybettirici" unsur olduğuna dair görüşlerin toplum psikolojisinde yer etmesinin "ahlaki çöküntüye (moral hazard)" neden olabilmesi söz konusudur. Dahası, sosyo-politik anlamda yorumlandığında, "bize dokunmayan bin yıl yaşasın" zihniyeti, ahlaki çöküntünün diğer yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle mükelleflerin vergi oranlarındaki yükselmeye yönelik tepkisi konusunda da, deniz kenarı ve ılıman iklimlerde yaşayan bireylerin tepkilerinin daha az ve daha ılımlı olduğuna, diğer yandan Türkiye gibi doğu zihniyetine sahip, Paternalist Devlet bağlamında, "devlete itaat-biat" konusunda duyarlı olan Doğu Asya ülkelerinde vergi oranlarının arttırılmasına yönelik tepkinin nadir olması yönündeki çalışmalarda da, toplumun psikolojisinde, ortak bilinç ve ortak psikolojinin büyük rol oynadığını göstermektedir. Nitekim sistemin işleyişinden rahatsız olan çok daha büyük halk tepkileri, gösteri, ayaklanma, linç, devrim ve ihtilal gibi, ortak psikolojinin, politik ve sosyolojik sonuçlarını da ortaya koyan diğer örnekler olarak ele alınabilmektedir.

Teknoloji ve teknik bilginin de, ekonomi, politika, hukuk, sosyoloji ve psikoloji gibi, toplumda beşinci bir sistem ve ayrıca bir güç odağı olarak ortaya çıkması söz konusudur. Ekonomi bilimi tarihinde, kronolojik olarak teknoloji ve teknik bilgi, temelde İkinci Dünya Savaşı'na kadar, emek, sermaye, doğal kaynak ve girişimciden oluşan üretim faktörleri arasında sayılmamaktadır. Antik Yunan ve Roma pazarlarında başlatılan ekonomik faaliyetin tezahüründe fonksiyonel bir araç olarak, mutfak eşyaları, dikiş malzemeleri vs. üretiminde ahşap ve madenlerin işlenmesinde kullanılan ve sadece zanaatkarların gerçekleştirdiği "bağlı üretim aracı" olarak kabul edilmektedir. İlerleyen dönemlerde Sanayi Devrimi ile beraber dahi, seri üretimde kullanılan teknoloji ve teknik bilgi, özel bir üretim faktörü, "üretimde, bağımsız bir araç" olarak görülmemektedir. Ancak, teknoloji ve teknik bilgi, Avrupa'nın ciddi bir darbe aldığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında üretimden bağımsız, özgün, bağımsız, yeni ve çok önemli bir "üretim faktörü" olarak dikkate alınmaya başlamıştır. Ayrıca, Amerika, Japonya ve Avrupa'nın yeni makinalar icat etmesiyle

teknolojinin ardına saklandığı teknik bilginin de önemi açığa çıkmaktadır. Bu aşamada, teorik çalışmalarda teknolojinin ve teknik bilginin sadece üretilen “makinelere” ibaret olmayıp, “kültürel bir aktarım mekanizması” olduğu da fark edilmektedir. Teknik bilginin, telif hakkı ve patent gibi parasallaşması¹ ile birlikte, günümüzde artan yapay zekâ çalışmalarının ekonomik anlamda “vasıfsız insan” olarak ifade edilen sınıfın, ikinci plana atıldığı bir durumda teknoloji de, toplumsal, sosyolojik, psikolojik ve ekonomik açıdan önemli ve etkili bir sistemsel kurum olarak ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın temel gayesi, çalışmanın kapsamını belirlemek adına, bireylerarası ilişkileri düzenleyen sistemlerin ikisi olan din ve ekonominin, “ortak davranış kalıpları üreten sistemler” olması dikkate alınarak, “Hıristiyanlık-Ekonomi” ilişkisinde realize edilirken, Hıristiyanlığın Ekonomi üzerindeki, Ekonominin Hıristiyanlık üzerindeki etkisini tarihsel süreç içerisinde ve teorik açıdan değerlendirmektir.

Çalışmanın ilk varsayımı, apriori olarak, dinin, teolojik bakış açısının dışında, ekonomik, sosyolojik, psikolojik ve politik açıdan bir “güç” olduğunun kabul edilmesidir.

İkinci varsayımı, yoksulluk ve fakirlik arasında fark olduğu ve günümüzde yoksulluğun gelişmiş ülkelerde, fakirliğin ise az gelişmiş ülkelerde var olmasıdır. İlk bakışta, yoksulluk ve fakirlik arasında fark olmadığı düşünülürse de, bu iki kavram arasındaki farklılık, özellikle Politik İktisat Bilimi açısından çok önemlidir. Öncelikle yoksulluk, kökeni itibarıyla “yok”luktan gelmektedir; bir başka deyişle, yoksulluk, bireyin “canından başka hiçbir şeye sahip olmaması” demektir. Gelişmiş ülkelerde “Evsizler” (homeless) olarak belirtilen kitle “yoksul” kitledir. Az gelişmiş ülkelerde “evsizler” çok nadir olarak görülmekte, fakat gelir düzeyi asgari geçim düzeyinde olan “fakir” kitle çoğunluktadır. Yoksul kitle ile fakir kitle, özellikle gelir dağılımı rakamlarında çok ciddi öneme sahiptir. Çünkü yoksul kitle, sisteme “ekonomik bir güç olarak” (vergi mükellefi) kayıtlı olmadığı için, “gelir” dağılımı verilerinde görünmemektedir. Kapitalist sistemin “bireysel”ci mantığında, örneğin özel sağlık sigorta sisteminden dolayı da, devletin “harcama” kalemlerinde de gözükmemektedir. Gelişmiş ülkelerdeki işsizlik sigortası, normalde çalışmasına rağmen, konjonktürel nedenlerle altı aydan fazla çalışamayan ve yeni iş buluncaya kadar belirli bir süre (maksimum iki sene) devlet tarafından desteklenen işgücüne “yardım” niteliğindedir. Çalışmayan, ekonomiye katkısı olmayan, barınacak bir yeri dahi olmayan “evsiz”ler, devletten destek almamakta ve devlet bütçesinde yer almamaktadır. Diğer yandan, az gelişmiş ülkelerde fakirlik mevcut olup, en azından çalışmayanlar için, yerel ve devlet bütçesindeki “sosyal yardım ve hibeler”den yararlanmaktadır. “Yoksul” ve “fakir” ayırımı, yoksulların tıpkı devletin gelir-harcama kalemlerinde görülmemesi gibi “görüşlerinin” de dikkate alınmamasına neden olmaktadır. Fakirlerin görüşleri de özellikle politika yapıcı tarafından, oy çoğunluğuna sahip olmalarından dolayı, “yeniden seçilmek” amaçlı dikkate alınmaktadır. Böylece, ilk varsayımla bağlantılı olarak, ikinci varsayım doğrultusunda, yoksul insanların “güç” olarak fonksiyonel olmamasına rağmen, “fakir” insanların çok ciddi oy potansiyeline sahip olmasından dolayı “kayda değer bir güç” olduğu sonucunun kabulü söz konusudur.

Ekonomi, üretim ve tüketim arasındaki bir sirküasyondur. Halk, hayatını devam ettirmek için bir yandan tüketmek, diğer yandan üretmek zorundadır. Bir başka deyişle, ekonomide üretici, aynı zamanda bir tüketicidir. Tüketicisi de, aynı zamanda bir üreticidir. Bu arada, toplum genelinde yapılan, bu karşılıklı üretim ve tüketim sayesinde, “en az tüketen, en fazla üreten”, *finansal* açıdan güçlü bireyleri ortaya çıkarmaktadır. Bir başka deyişle, ekonomik güç bireyleri, “zengin veya fakir” olarak sınıflandırmaktadır. Sosyolojik ve politik anlamda da toplumda rolleri mevcuttur. Sosyal bir unsur olarak din, bireyin kalbindeki inancın “formel” bir yapı ile desteklenerek, sosyalleştirilmesi ve paylaşılması demektir. Kitle bilinciyle birey, bu durumda, *psikolojik, sosyolojik ve politik* açıdan güçlü olmaktadır.

Din, insanları, “dındaş” veya “dındaş olmayanlar” olarak sınıflandırmaktadır. Bu noktada çalışmanın üçüncü varsayımı, kitlenin “dındaş olan ve olmayan” olarak ayrıştırılmasının kabulü olarak ortaya çıkmaktadır.

21. yy’ın ilk çeyreğinde olduğumuz bu günlerde, küresel dünya ekonomisinin %65’ini temsil eden, yani en zengin ülkeleri olarak sayılan, Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Rusya, Birleşik Krallık ve ABD olarak sekiz ülkeden oluşan G8 ülkelerindeki yaygın din, Japonya’daki Şintoizm ve Budizm hariç, Hristiyanlıktır. Buna göre, çalışmamın temel hipotezi, Hristiyanlık Dininin tarihsel süreç içinde, küresel dünyadaki ekonomik gelişmede etkin bir rol oynayıp oynamadığının araştırılmasına dayanmaktadır.

Çağlar boyunca toplumların sanat da dâhil olmak üzere kültürel yapıları, sosyolojik unsurları ve inanç sistemleri, ekonomik yapılanmada önemli bir rol oynamaktadır. Toplumdaki etkileşimde önemli rol oynayan kültür, antropoloji, kurumlar ve din gibi faktörler toplumun sosyolojik yapısını göstermektedir. Toplumun sosyolojik yapısının ekonomi bilimi ile ilişkilendirilmesinde de, kültür ekonomisi, kurumsal ekonomi ve din-ekonomi ilişkisi ortaya çıkmaktadır.

“Kültür ekonomisi”, kültürleri farklı olan bireylerin ekonomik açıdan yaşadıkları değişime rağmen, kültürlerinin etkisinde kalarak tüketim tarzlarını şekillendirmesini açıklamaktadır. Diğer yandan, kültür ekonomisi, refah ekonomisinin hâkimiyeti altında da şekillenmektedir. Bir başka deyişle, kültür ekonomisi çifte nedenselliğe sahiptir (Greffé, 2016: 71). Kültür ekonomisi, toplumların tüketim kalıplarının belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Örneğin, ülkemizin de içinde bulunduğu çoğu doğu Asya kökenli toplumlarda meyve ve kahve tüketimi, günün belirli zamanlarına özel olup (geleneksel kültürde, özellikle akşam yemeğinden sonra meyve, sabah kahvaltısından sonra kahve gibi), oransal olarak azdır. Amerika ve Avrupa gibi ülkelerde ise meyve ve kahve tüketimi, günün her saatinde, hatta sabah kahvaltısında dahi, tüketim kalıplarında önemli bir yere sahiptir. Diğer yandan, Avrupa ve Amerika’da hazır gıda tüketimi, mikro dalga yemekleri ağırlıklı iken, doğu toplumlarında tencere yemekleri ön plandadır. Batı zihniyetinde zamanın çalışmak, para kazanmak açısından çok önemli olmasından ve yemek yemenin vakit kaybı olmasından dolayı, pratik, hazır yemekler ve meyve ön plana çıkarken, zamanın çok fazla önemsenmediği doğu toplumlarında uzun süreli, kısık ateşte ve et-sebze içeren tencere yemeklerinin tercih edilmesi, tüketimde kültür ekonomisinin bir yansıması olarak ifade

edilebilmektedir. Bu arada geleneksel olarak çay tüketilen ülkelerde, kahve tüketiminin artması “kültürel entegrasyonun” göstergesi olarak da yorumlanmaktadır.

Kültür ekonomisinin refah ekonomisinin hâkimiyetiyle tezahür etmesi, “gelir seviyesi yükselen bireylerin, tüketim alışkanlıklarının değişmesi” sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, kentleşmenin ve çalışma hayatının yoğun ve yaygın olduğu şehirlerdeki doğu toplumlarında da tüketim alışkanlıklarının değişmesi söz konusudur: çalışanlar öğlen yemeklerini evleri yerine, çalıştıkları kurumun sosyal etkinlik alanlarında veya kurum dışında ki özel alanlarda (restoran gibi) kendileri şahsen karşılamaktadır. Böylece, bireyler hayat standartları yükseldikçe, iş hayatındaki yoğunlukları ve güçleri arttıkça, hane halkı tüketimleri ve aile kültürü paylaşımları da azalmaktadır. Bu durum, Greffe'nin (2016) ifade ettiği refah ekonomisinin kültür ekonomisini, kültür ekonomisinin refah ekonomisini etkilemesi olarak, çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığına işaret etmektedir.

Kültür ekonomisinde, arkaik (artık kullanılmayan) üretim tarzından (tarımsal üretime dayalı geçim ekonomisi), sanayi ve hizmet ekonomisine yönelmesi, GSMH içinde hizmet ve sanayi sektörünün payının tarım sektörüne göre daha büyük paya sahip olması söz konusudur. Basit bir örnek vermek gerekirse, geçmişte tarım ekonomisi açısından bireyler, üretim yapmak için “havaya”, yağmur ve güneşe ihtiyaç duyarken, günümüzde parasal ekonomi açısından bireyler, “kurumlara” ihtiyaç duymaktadır. Bir başka deyişle, geçmişte, üzerinde kontrolü olmayan olaylar için “maneviyata” (yağmur duası gibi) ihtiyaç duyan bireyler, günümüzde kurum ve kuruluşlarda, işbölümü çerçevesinde, kendi uzmanlık alanlarında sadece “kendilerine” ve “diğer insanlara” ihtiyaç duymaya başlamaktadır. Ekonomi bilimi açısından “ihtiyaç” kavramı çok önemlidir: gerçekte bütün yenilikler, ihtiyaçtan doğmaktadır. Günümüzde bireyin yaşadığı hayatta ihtiyaç duyduğu faktörler, onun hayata devamında büyük rol oynamaktadır. Bu açıdan, günümüzde dini inançların azalmasının temel nedeni bireylerin yaşadıkları hayatta “ihtiyaç” duymamaları olarak açıklanabilmektedir.

Toplumların inanç ve dinlerinin varlık nedenleri için tek neden, doğaldır ki “ihtiyaç” değildir. Özellikle 1980 sonrası, dünya ekonomisindeki gelişmeler toplumları ekonomik, politik ve kültürel açıdan birbirlerine yakınlaştırarak, “küresel” bir kültürü, “metalaşmayı, parasallaşmayı, yönlendiriciliği ve dinsel hoşgörüyü” ortaya çıkarmaktadır. Bir başka deyişle, geçmişte ticaret yapılırken, dindaş olup olmadığı dikkate alınırken, küreselleşme ve metalaşma sonucu, Amerikan Dolar'ına atfen “Yeşilin Gücü” nün ilk tercih olması söz konusudur. Bu çerçevede, teknolojik gelişmelerle ortaya çıkan kültür ekonomisi ile yönlendiricilik, “Yeşilin Gücü” ile de dinsel hoşgörü ortaya çıkmaktadır. Bu duruma örnek olarak, inançları açısından domuz tüketim oranı çok düşük olan bir ülkenin, domuz ürünlerinin (veya salyangoz) üretiminde ve ihracatında ciddi bir pazar payına sahip olması verilebilmektedir.

Çalışmada, teorik ve tarihsel açıdan toplumların inançlara ve dine olan ihtiyaçları, ekonomik kültürdeki küreselleşme ve metalaşma bağlamında değişimi, kapitalist sistemin antik Yunan,

feodalizm, ticari kapitalizm ve sanayi kapitalizmi, geç kapitalizm ve küresel kapitalizm boyutunda araştırılmaktadır.

Günümüzde de dinin bir güç olarak, sosyal fayda sağlayıp sağlamadığı veya zarar verip vermediği konusu tartışmalıdır. Özellikle aynı dine mensup olmalarına rağmen, farklı inanç kavramlarıyla farklı davranış kalıplarını ortaya çıkaran bireyler de görülmektedir. Örneğin, Hıristiyanları kendi içinde “Radikal Hıristiyanlar” veya “İlmli Hıristiyanlar” olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Daha da ileri boyutta, Lane (2021)’ in de ifade ettiği gibi, toplumdaki iki zıt gücü, “Radikal Hıristiyanlar” grubu ile LGBTQ Grubu (Lezbiyen, Homoseksüel, Biseksüel ve Transseksüel) dikkate alarak yaptığı analizinde, “*Diktatör Oyunu Deneyi*”ni gerçekleştirmekte ve “toplumdaki ayrışma eğilimlerinin toplumu nasıl etkilediğini” araştırmaktadır. Basitçe, “toplumdaki gruplardan hangisinin diğerine baskın olduğunu” ifade eden Diktatör Oyunu, Lane (2021)’ in çalışmasında, günümüz dünyasında toplum içindeki “ayrışmanın sosyal medyada ve basında ifade edildiği gibi, anlamlı olmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Lane’in Diktatör Oyunu, Roberts (2015)’in dinsel hoşgörünün gün geçtikçe arttığı yönündeki savını desteklemektedir. İnsanların kent hayatıyla geçim kaygısında yaşamaya başlaması, bireyleri “yağmur ve güneşten” ve hatta “kiliseden” uzaklaştırması, bireyseliği ön plana çıkarırken, toplumdaki diğer bireylere karşı duyarsızlaşmayı da ortaya çıkarması, beklenen bir sonuç olabilmektedir. Fakat diğer yandan, çoğu din ve inançta dahi kabul görmeyen, kişiye özel, mahremiyet ifade eden “yatak odası tercihlerinin” kamuoyuna “servis” edilmesini gösteren en uç grup, LGBTQ grubu, demokratik açıdan insanların söz hakkına sahip olmasını “kendi lehlerine herestetikyen (haksız ve yanlı)”olarak kullanmaya çalışmaları, “kişisel cinsel tercihlerini” kamuoyuna mal etmekle, “olguları” münferidleştirerek ayrımcılık yapması, doğrudan ve hatta dolaylı olarak dahi illiyet bağlarının olmadığı sosyal ve politik kitle itiraz olaylarında, kendilerini gösterme çabaları “provokatör”lük olarak algılanmakta ve toplumsal antipatiye maruz bırakılmaktadır (Onur, 2015, 387).

Din ve ekonomi arasındaki ilişkide, *sosyolojik düşünce literatüründe*, din önemli bir yer kaplarken, modernlikle toplumun hayattaki özgürlüklerinin artması, geçmişle geleceğin yan yana yaşanması gibidir. Literatürün başlangıcında din ve ekonomi ilişkisi, Marx, Weber (1930) ve Simmel (1978) tarafından araştırılmaya başlanmaktadır (Aktaran Roberts, 2015: 258). Fakat Marx ve Weber’in ülkemiz literatüründe oldukça fazla işlenmiş olması, oldukça yoğun ve detaylı incelemelere sahip olmalarından ötürü makalenin sayfa sınırı kaygısıyla ve farklı bakış açılarını literatüre kazandırmak gayesiyle çalışmada yer verilmemektedir. Ayrıca, Orta Çağ’daki Engizisyon tecrübesinden dolayı ve özellikle Avrupa’nın yaşadığı laiklik ve modernleşme çabaları ile birlikte, dinden kopan ekonomik teoriler ortaya çıkmaya başlamaktadır. Bir başka deyişle, çalışmanın içeriği açısından, dinin özellikle Orta Çağ’daki “ekonomiyi etkileme gücü”, Yeniçağ’ la ekonominin “dini etkileme gücüne” dönüşmesi, çalışma açısından çok daha öncelikli bir süreç olarak dikkate değer olarak kabul edilmektedir.

Dinin insanlığa faydalı veya zararlı olup olmadığı uzun süredir devam eden ve tartışmalı bir konudur. Dinin faydalı olması, sosyal yanlılığından hareketle, iyilikler, güzellikler, doğru

tutumlar ve hakkaniyetli davranışlar içermesine dayanmaktadır. Diğer yandan, dış gruplara karşı çatışmayı ve ayrımcılığı teşvik ettiğinden hareketle, zararlar içerdiği de ifade edilmektedir (Lane, 2021: 1). Ayrıca, bireyin dini inançlara sahip olmasıyla, ülke insanların dini inançlarını kurumsallaştırması arasında, ciddi teorik ve uygulama farklılıkları mevcuttur. Bu noktada dinin bireysel mi kitlesel mi olduğu konusu da gündeme gelmektedir. Bu konunun detaylarına girmeden politik ve hukuki sistemi kontrol değişkeni olarak ele alınmasıyla, “cumhuriyetle yönetilen laik ülkelerde din, bireyseldir; dinle yönetilen, teolojik ülkelerde din, kitleseldir” biçiminde çıkarımda bulunmak makuldür. Çalışmada, bu noktada sosyolojik açıdan laiklik kavramını kontrol değişkeni olarak almakla, Hıristiyanlık üzerindeki keskin çizgiyi açıklamakta fayda vardır. Orta Çağ’daki uygulamasında olduğu gibi dinin sosyal, hukuki ve politik anlamda baskın rol oynaması haricinde, Hıristiyanlık bünyesinde “din ve devlet işlerinin ayrı tutulması” olan laiklik kavramının varlığı rahatsız edici olmamaktadır. Bir başka deyişle, politik anlamda devlet yönetimi ve hukuki anlamda yasal yönetim için, Hıristiyanlık karşıt bir görüş ileri sürmemekte, ülkenin politik ve hukuki açıdan yönetiminde aksam meydana getirecek bir unsur olmayıp, Hıristiyanlık’ a aykırı bir durum olarak ortaya konulmamaktadır. Uygulamada, kilisenin ekonomik gücü (Vatikan’ın zenginliği), varsayımsal olarak göz ardı edilirse, Hıristiyanlığın teorik içeriği, sosyolojiktir; yani Hıristiyanlık “halk içindir”. Çalışmanın içeriğiyle ilgili olmasa da, bu noktada, Hıristiyanlık ve Müslümanlık arasında karşılaştırmalı bir açıklama yapmak uygundur. Hıristiyanlık, basitçe, kendi dini-içsel ritüelleri açısından sadece pazarları kiliseye gitmek ve kiliseye bağış yapmak açısından sosyaldır. Fakat Müslümanlık’ ta, İslam Dini açısından sosyalleşme, “günde” beş vakit olarak mevcuttur. Belirtmek gerekir ki çalışmada, halkın fiili olarak, pazar ayinlerine veya camide vakit namazlarına gidip gitmemesi dikkate alınmamakta, “teorik bazda ve ritüel olarak” her iki dinin ortak bir kümede karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Daha detaylı bir incelemeye tabii tutulduğunda, Hıristiyanlık’ ta “hukuk” ifade eden “kurallar”ın olmadığı gözlemlenebilmektedir. Oysa Müslümanlık’ ta hukuk, asli kaynaklar (Kur’an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler) referans gösterilerek, âlimlerce “Fıkıh” olarak tezahür etmektedir. Bir başka deyişle, Hıristiyanlığın sosyalleşmesi, kiliseye yardım toplamak ve Pazar ayinlerine katılmak biçiminde “ibadet” ile sınırlıdır. Oysa Müslümanlık, sadece “bireysel” olarak ibadeti içermediği gibi, Fıkıh (İslam Hukuku) sayesinde bir “devlet düzeni” niteliğindedir. Ayrıca, Hıristiyan olarak doğan bir kişinin, kiliseye, kutsal üçlü’ ye veya İsa’ ya doğrudan saldırısı olmadığı sürece, kilise tarafından dışlanması söz konusu değildir. Günah Çıkarma işlemi ile bireysel günahlarını itiraf ederek, günahlarından arınması dahi söz konusudur. Ailesi tarafından, doğduğunda kilisede vaftiz edilerek, kilise kayıtlarına geçirilen bir kişinin, başka bir dine geçmesi durumunda kilise kayıtları silinmemektedir. Oysa Müslüman anne ve babadan doğan bir çocuk, camide kayıt altına alınmadığı halde, yetişkin olduğunda, İslam Dini yerine başka bir dini seçmesi, Müslümanlık’ ta “mürted (dinden dönen)” olarak ifade edilmekte ve “katli (öldürülmesi) vaciptir (güçlü bir kural)”. Bu nedenle, ilerleyen başka çalışmalarda laikliğin Hıristiyanlık’ ta kontrol değişkeni olarak alınması mümkün iken, Müslümanlıkta, Müslüman’lar için laiklik (“din tercihindeki özgürlük” olarak el alındığında) olmadığı için (onun yerine karşılık gelen kavram Mürted’dir) İslamiyet’ le yönetilen ülkelerde laiklik kontrol değişkeni olarak da alınmamaktadır. Alınması durumunda, cumhuriyetle yönetilmesine rağmen, din devleti olmamasına rağmen, Türkiye gibi

lkelerde “laiklik” kavramı, “dinsizlik” olarak algılanmaktadır. Çünkü İslamiyet, sadece “sosyal” bir sistem olmayıp, Fıkıh (İslami Hukuk) sayesinde “hukuksal” bir sistemdir. Bu aşamada, ülkemizde 1923’ den bu yana “Cumhuriyetle yönetilmeyi savunmak”, “laik devleti istemek” ve hatta “pr hukuk devleti olabilmek” hala nihai bir karara ulaşmayan, zor ve sancılı bir süreçten “geçişi” ifade etmektedir.

Çalışma üç temel kısımdan oluşmaktadır; ilk kısımda, Hıristiyanlık dininin örnek alınarak, ekonomi bilimi düşünce tarihi (iktisadi düşünce tarihi) baēlamında, “olgu” olarak din-ekonomi ilişkisi, daha çok *ekonomi düşünce ve ekonomi bilimi tarihi boyutunda ekonomi bilimi ile Hıristiyanlık* arasındaki ilişkiye yoēunlařmaktadır. İkinci kısım, ekonomi bilimi baēlamında (iktisat tarihi), “olay” olarak din-ekonomi ilişkisi, *literatürde, ekonomi bilimi ile din* arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. nc kısım, ekonomi bilimi, ekonomi tarihi ve ekonomi düşünce tarihi baēlamında, din dışı faktörlerin ekonomik olgu ve olay olarak ekonomik gelişme üzerindeki etkisi, *ekonomi bilimi düşünce ve tarihi baēlamında din dışı ve ekonomi dışı faktörlerin ekonomik gelişme üzerindeki etkisi* araştırılmaktadır.

Çalışmada “dinin kaynaēını veri” olarak alıp, çalışmamın kapsamının sınırlandırılması adına, “araştırılmaması” uygun bulunmaktadır.

Politik Ekonomist olarak, aēırlıklı olarak sosyoloji bilimi dalında incelenen din-ekonomi ilişkisini el almak, oldukça büyük bir risktir. Çünkü öncelikle sosyoloji ve ekonomi bilim dallarının amaç ve araç farklılıkları mevcuttur. Bu farklılıklar, özellikle sosyoloji bilimi okuyucusu açısından oldukça yadırgayıcıdır. Fakat politik ekonomistler için bu “yadırgama” nadirdir. Çünkü onlar, Keynes’ in “dört ekonomistin olduēu yerde, beş ayrı fikir vardır” özdeyişini çok iyi bilmektedir. Diēer yandan, politik ekonomistin en zayıf olduēu bir alanda çalışması, sosyoloji bilimine karşı “meydan okuma” olarak algılanabilmektedir. Çalışmada, ikinci nedenden dolayı, şahsen hiç çekingenlik duyulmamaktadır; zira Farsça “lider, nder” anlamına gelen “hoca”lar, eleştiri ve önerileriyle çalışmaya büyük katkıda bulunmaktadır ki bu durum da, gerek bilimsel çalışmanın gerçek anlamını ortaya koyan, gerekse de çalışmaya emek veren bilim insanının kişisel gelişimine ciddi bir katkıdır.

2. Literatürde ve Kronolojide Eř-Anlı, Ekonomi Bilimi ve Din İlişkisi

Ekonomi Bilimi Literatürü son otuz yıldır, coērafi, tarihsel ve kültürel faktörlerin dışında, üretkenlik ve kişi başına gelir gibi ekonomik büyüme ve kalkınmanın uzun vadeli etkilerine daha fazla odaklanmaktadır (Wang, Lin, 2014: 277).Oysa ekonomi içinde yařadıēı sosyolojik, hukuki, politik ve kültürel hayattaki gelişmeleri de dikkate almak zorundadır. Bu alışma ile ekonomi ile sosyoloji bilimi arasındaki din faktörü, Hıristiyanlık rneēinde ve Avrupa ekonomi tarihinde araştırılmaktadır.

İngilizcedeki “religious”, “din” kelimesinin kökeni, Latince “Religare”, “geçmişe baēlılık” veya “baēlanma” kelimesine dayanmaktadır (Rivers, 2006: 518).Sosyolojik bir faktör olarak din,

Eski Ahit' ten beri gelen kültürel yapının önemli bir parçasıdır. Dünya üzerinde mensuplarının yoğunluğuna göre, ilk dörde giren dinler, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam ve Budizm'dir (Greenfield, 2007: 493).

İnsanın davranışları üzerinde dinin etkilerinin araştırılması, sosyoloji literatüründe her zaman incelenen bir konudur. Örneğin, Hinduizm' in zevk, dünyevi başarı, görev ve özgürlük gibi dört temel özellikle insanları iyi yaşamaya yönelttiğine inanılmaktadır. Bu özelliklere sahip olmayan insanların arzularının engellenmesinin, o insanların can sıkıntısına, kızgınlığa ve cehalete yönelteceğine dair iddialar da mevcuttur (Hattwick, 1999: 524). Diğer yandan, ekonomi bilimine göre bireyler temel olarak üç *temel psikolojik güdüye* dayanan davranışlara göre, *rasyonel, adaptif veya sürü-kitle psikolojisine* göre hareket etmektedir. Bu üç davranış modelinin farklılaştığı nokta, *bireysel seçimlerinde herhangi bir somut zorlamaya maruz kalıp kalmaması, özgürce seçim yapıp yapmaması ve karar almasıdır*. Bir başka deyişle, Rasyonel, Adaptif ve Sürü-Kitle Psikolojisine Dayalı Davranış Modellerinde birey, görünüşte tercihlerini kendi istek ve arzuları doğrultusunda, herhangi bir zorlama olmadan yapabilmekte ise, bu tutum ve davranış, realitede geçerli değildir; birey kendisi karar vermiş gibi görünmekteyse de, adaptif ve sürü-kitle psikolojisine dayalı davranış modellerinde bilinçsizce etki altında kalabilmektedir.²Bu noktada, çalışmada Hıristiyanlık dininin “toplumsal davranışlar” ve ekonomi üzerindeki etkisinin tarihsel boyutunu araştırmakta fayda vardır.

Avrupa'nın ekonomi tarihinin başlangıcı olarak ele alınan tarımla yerleşik hayata geçişinin sonucunda, özellikle milattan önce 4 ve 5. yüzyıllarda tarım ve zanaatkarlıktaki üretim fazlasının ticarete yönelmesinin ilk örnekleri Greko-Romen dünyasında görülmeye başlanmaktadır. “Antik Yunan Dönemi” de denilen bu dönemde, site-polis devleti ortamında, köleliğin varlığı, emek hareketliliğini kısıtlamaktadır. Para, hesap birimi ve mübadele aracı olup, kısır ve verimsiz olarak kabul edilmektedir. Platon ve Aristo'nun mal, malların kullanım ve değişim değerleri, paranın rolü ve işbölümü kavramlarındaki açıklamaları bilinen ilk ekonomik görüşlerdir. Bu ekonomik görüşlerin içinde, St. Thomas Aquinas gibi rahip ve düşünür gibi, üretimden kazanılmayan veya emeğin sonucu olmayan kazançlar, yani paradan kazanılan tefeciliğin ve ticaretin hoş karşılanmaması, “ekonomi ile inancın ilk defa beraberce hareket ettikleri nokta”dır (Aktaran Roberts, 2015: 258).

Kapitalist ekonominin kökeni, basit olarak incelendiğinde, doğu medeniyetlerinin aksine, Avrupa'nın ekonomi bilimi tarihine göre, *toprağın özel mülkiyet ilkesi* ve antik Yunan' dan-Orta çağ' dan beri geçerli olan tarımsal üretim yapan (kırsalda yaşayanlar)ve toprak sahibi (kırsalla bağlantısı olup sitede yaşayanlar)ilişkisine dayalı üretim ilişkisi olarak iki temel belirleyici unsura sahip olduğu gözlemlenmektedir. Üretim araçlarından toprakta *özel mülkiyet, servet* (başlangıçtaki sermaye, ilkel sermaye) *birikiminin* temelini oluşturmaktadır. Ayrıca kapitalist ekonominin *işleyiş mekanizmasındaki ilke*, Anayasal İktisadın kurucusu J. Buchanan da belirttiği gibi, yöneten (devlet) ve yönetilenler (hane halkı ve firmalar) arasındaki *mücadele ve rekabete* dayanmaktadır (Aktaran Buchanan, 1949: 496).Diğer yandan, Hıristiyanlığın gelişmesinde, düşünürlerin katkıları etkilidir. Bu düşünürlerden özellikle Aristo'nun İncil' e uygun görüşleri

doğrultusundaki fikirlerine göre, ekonomi, aile ekonomisi olup, belirli bir normatif çerçevede, adil fiyat, normal kar, mülkiyet, servetin elde tutulması ve kullanımı, fakirlik ve dağıtım eşitsizlikleri, para ödünç verme, ticari kar ve tefecilik konularını kapsamaktadır (Gotsis, 2013: 44). Parayı verimsiz olarak kabul eden Aristo' ya, St Thomas Aquinas'ın tefeciliğin yasaklanması yönünde destek vermesiyle beraber Greko Romen Felsefi Teorisyenleri, din ve ekonomi ilişkisinde, Havra'nın, Kilise'nin ekonomik yaşamı kontrol etmesini savunmaktadır (Roberts, 2015: 259). Görüldüğü gibi, bu dönemde Avrupa ekonomi bilimi tarihinde, ekonomi ve din, birbirlerine rağmen, farklı kurallar çerçevesinde varlıklarını devam ettirmektedir. Bir başka deyişle, o dönemde "faiz" konusunda olumsuz görüşlere rağmen, "yeşil çuha bezle örtülü masalar şeklinde" ilk bankalar, bankerler sayesinde, Judaizm (Yahudi Hukuku) ve Hıristiyanlığın en güçlü olduğu İtalya' da, ortaya çıkmaktadır. Bu durum, Avrupa Ekonomi Tarihi açısından, kapitalizme giden yolun daha en başında, "dini" görüşlerin "ekonomik ilerlemede" "resesif" bir rol oynadığı biçiminde yorumlanabilmektedir.

Ekonomi bilimi açısından tarihsel süreçte, antik Yunan Ekonomisi'nin ardından gelen antik Roma Ekonomisi iki yönlü politika tarafından şekillendirilmektedir; İlk politika, tarımsal kaynakların vergilendirilmesi, diğeri ise ticari faaliyetlerin hâkim seçkinler sınıfının lehine olarak gerçekleştirilmesidir. Bu süreç, özel mülkiyetin ve üretim faktörlerinin eşit olmayan dağılımının zenginler lehine uygulanmasıyla, sınıflar arasında ayırimcılıkla ve ekonomik sömürünün küçük bir azınlık tarafından gerçekleştirilmesi ile sonuçlanmaktadır. Antik Roma döneminin sınıfları arasındaki gelir, zenginlik ve güç dağılımı hayati bir önem kazanmakta; ekonomi, akrabalık ve politika ile içsel olarak ilişkilendirildiği için, gerçekliğin otonom alanı veya adaptif kurum olarak düşünülmemektedir (Gotsis, 2013: 45). Bu aşamada fakirliğin, Pagan İnançları ve Yahudilik inançları çerçevesinde "ruhun sükûnete kavuşması için fakirliğin olumlu etki" yaptığı yönündeki inanç sayesinde, sosyal açıdan ekonomik sınıf farkının "kolay kabullenebilirliği"nin sağlanmış olması ve özellikle ekonomik açıdan güçlü olmak isteyen krallara halk üzerinde ilk defa "kutsanmış kişi" imajıyla meşruiyet ve politik güç kazandırmıştır. Bu süreçte, milattan sonra birinci yüzyılın ortalarında küçük bir Yahudi Grubu, Yahudilik'ten farklı olarak ve Yahudi olmayan dünyaya açılmaktadır. Dördüncü yüzyılın başlarında, Hz. İsa'nın bir Yahudi olmasından dolayı başta mezhep niteliğinde olup, sonradan dine dönüşen Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde, Romalılar'ın pagan inançlarını yok ederek, imparatorun da onayı ve korumasıyla, imparatorluğun tek dini haline dönüşmektedir (Ferrero, 2008: 73).

Hıristiyan kilisesinin "teorik boyutu" hoşgörü ve kapsayıcılık özelliği taşımasına rağmen, "üyelik politikası" dışlayıcıdır. Özellikle bu çelişki ilerleyen zamanlarda Avrupa Tarihi'nde din savaşlarına ve Haçlı Seferleri'ne yol açmaktadır. Oysa başlangıçta, Hıristiyanlığın teorik boyutu ile üyelik politikası uyumlu olarak çalışmış ve Hıristiyanlığın kapı kapı dolaşarak, özellikle kadınlarla başlayan yayılımı, imparatorluk sınırlarında hızlanmaya başlamıştır. Nihayetinde kırsal kesimde yaşayan, okuma yazması olmayan tarım çalışanı aileler ile şehirlerde yaşayan zengin ve aristokratların oluşturduğu, okuryazar olan kitle arasındaki ortak noktanın Hıristiyanlık olması, İmparator Julian'ın bu iki grubu medyan vatandaş (ortalama vatandaş; oy çokluğuna sahip vatandaş kitlesi) olarak dikkate almasıyla, Hıristiyanlık, politik güce, etkili bir destek olarak

ortaya çıkmaktadır (Ferrero, 2008: 78). Özellikle bu dönem, Hıristiyanlığın halkın üzerinde sosyal açıdan güç olmasından dolayı, politikanın “meşruiyetini”, “kutsanmışlığını” sağlayan bir araç olarak etkin ve güçlü olmaya başladığı bir dönemdir. Bu arada ekonomik düzenin başlangıcında tarımsal işgücü ve koruyucu (asker) olarak kullanılan kölelik kurumunun, Hıristiyanlıkta sorgulanmaması, ekonomik sistemdeki ilişkilerde ve politik açıdan yöneten için meşruiyet sağlayan başka bir neden olarak tercih edilebilir bir durum olarak ortaya çıkmasını eleştiren Schumpeter (1954) (Aktaran Roberts, 2015: 259), Hıristiyanlığın bireysel davranışta sosyolojik olmaktan çok, ahlaki reforma yöneldiğini ve kilise gibi kurumların ise mevcut ekonomik ve sosyal düzene uyum sağladığını belirtmektedir. Schumpeter, bu açıklamasıyla feodal dönemde, kilisenin “*mezarın bu tarafında (dünyada) cennet vaat etmediğini*” belirterek, kilisenin kendi tarımsal kölelerinin olduğunu ve ekonomik kazanç sağlamak için, kiliseye ait topraklarda üretim yapmak için bu kölelerin kullanılmasını zımni olarak açıklamaktadır (Aktaran Roberts, 2015: 259). Sürecin gelinen aşamasında, politik güç (krallar) ve ona destek veren dinin (kilise) ortak menfaatleri ekonomi ile sağlanmıştır. Bir başka deyişle, din sayesinde halkın sahip olduğu sosyal gücü, kilise kralı (politik gücü) “kutsayarak” desteklemesinin doğal sonucu olarak, hem dinin hem de politikanın ekonomik anlamda güç sahibi olmak istemesidir.³

Kronolojik olarak feodal dönemde, Orta Çağ'da Avrupa, nispeten istikrarlı bir tarımsal ve kentsel büyümeyi yaşamaya başlamaktadır. Kentsel üretken faaliyetin temelinde, kurumsal tekeller, üyelerin korunması, kalite standartları ve fiyat istikrarını sağlayan bir tür birlik olarak loncalar ortaya çıkmaktadır. Loncaların ilk etapta Ticari Kapitalizm'e giden yolda Sosyalizm'i temsil eden bir görev yapmakta olduğu söylenebilmektedir. Bu arada kilisenin sosyal kurumlarla olan ilişkileri de, kültürel kaynaşmayı hızlandırmaktadır. Diğer yandan feodalizmin savaştı kültürü, manastır toplulukları, tarikatlar ve ticari şirketler, rasyonel ekonomik organizasyonları şekillendirmektedir. Özellikle kilise-manastır örgütünün ciddi oranda servete sahip olması bir yandan eko-politik arenada dikkat çekerken, diğer yandan da kurumsal reform girişimleri biçiminde ortaya çıkan mücadeledeki iç çekişmelerin şiddeti artmaktadır. Skolastik teolojinin en yüksek noktasında ve feodalizm bağlamında, uluslararası ticaretin büyümesi ve Merkantilizmin ülke politikaları olması karşısında, din ve ekonomi arasındaki bağ, ilk defa zayıflamaya başlamaktadır. Merkantilizm yani “Tüccarların Desteklenmesi”, A. Smith' in (1799) ifadesiyle, Merkant'ın (tüccarın), 16. yy' da, “vergi” biçiminde ticaretin ciddi bir kazanç “kapısı” olduğunun keşfedilmesiyle başlayan, Avrupadaki devletlerin ülkelerarası ticareti ve dolayısıyla üretimi desteklediği, zenginliğin altın ve gümüş sahibi olmak anlamında dikkate alındığı ve özellikle tüccarların devletçe imtiyaz sahibi olduğu bir dönemdir. Özellikle İslam Dini' ne mensup topraklarda Hıristiyanların ve Yahudilerin ticarete avantajlı erişimine sahip olması ve Yahudiler' le özdeşleşmiş uluslararası bir sistemde tefeciliğin kısmen kaldırılması, başlayan Yeniçağın göstergeleri olarak gözlemlenmektedir (Roberts, 2015: 259). Bu aşamada Judaizm'deki (Yahudi Hukuku) ekonomi anlayışı hakkında birkaç önemli noktayı belirtmekte fayda vardır. Her kutsal din inananlarına ‘cennet’ olarak, vaat edilmiş toprakları sunmaktadır. Kutsal dinlerden olan Judaizm'in kutsal kitabı Tahan, diğer dünyada “süt ve bal akan cennet” ile, halka “vaat edilmiş toprakları” bildirmektedir. Ayrıca, içinde yaşanan bu dünya için de, fetih ile kazanılan

toprakların kabilelere fethi katkıları oranında dağıtımını öngörmektedir. Fethedilen topraklar, çalışıp kazanılarak elde edilmiş topraklar olmadığı gibi, bu toprakların mülkiyetlerinin gerekçesi, Tahan' da belirtildiği gibi, “*Tanrı' ya ve mutlak otoritesine ve emirlerini yerine getireceklerine söz vermelerine*” dayanmaktadır (Aktaran Greenfield, 2007: 494). Bir başka deyişle, Tahan' a dayalı Teolojik Devlette mülkiyetin esasına yönelik objektif bir kriter sunulmamasından dolayı, “Tanrı' ya verilen söz” olarak, Teolojik Devlet' teki ilk sorun olarak, “söz ”ün, afaki, soyut ve muğlak bir gerekçenin uygulanabilir, test edilebilir ve doğrulanabilir yönünün olmamasıdır (Greenfield, 2007: 494). Tahan'a dayalı Teolojik Devlet 'de geçen, fethedilen toprakları ekip biçen sahiplerinin, toprağın sonuna doğru kalan kısmını hasat etmemeleri, oradaki ürünlerin “yolcu ve fakirlere” bırakılması önerilmektedir. Dolayısıyla Tanrı, fakir insanların bakımının ve gözetimini, o toplumun toprak sahiplerine bırakmakla, sosyo-ekonomik bir sistem emretmektedir. Böyle bir toplumda fakirlerin, topraklar üzerinde mülkiyet, emek açısından olmayan ama tanrısal bir “hak” olarak gördükleri uygulamalar, Teolojik Devlet yönetimine örnek olarak ortaya çıkmaktadır. Tahan'da “*toprak sahiplerinin hasatlarında toprağın sonuna doğru olan kısımda, hasat yapmamaları*” emredilirken, aciliyet içeren ihtiyaçları için ihtiyaç sahibi olanların, toprak sahibinin hasadını beklemeyip, araziye talan etmesi uygulamalarının görülmesi ve buna karşı Tahan' da bir yaptırımın olmaması, Teolojik Devlet' te karşılaşılması muhtemel diğer sorunların ikincisidir. Fakirlerin bu durumda çalışmaması, üretime katılmaması için haklı bir gerekçeye sahip olması teolojik devletin kaynakların bölüşümündeki en büyük açmazıdır. Hasat sonunda payını, “teolojik nedenlerle” zaten alacak olan fakirlerin, çalışmak ve üretime katılmak için gerekçesinin olmaması, toplumda çalışmadan elde etmeye yönelik görüşün kabul görmesine yol açmaktadır (Greenfield, 2007: 494). Bu durum, ekonomik güdü olarak Judaizm ile Hıristiyanlığın farklı rol oynaması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bir başka deyişle, Judaizm'in “tembelliği” teşvik eden bir inanç olması düşüncesinin yaygınlaşması, “çalışmanın önemli görüldüğü” Hıristiyanlığın gücünü arttırmıştır. Bu minvalde, Orta çağ' ın sonlarına doğru, yaşanan Judaizm ve Hıristiyan inançlarının çatışmasında, Hıristiyanlığın baskın çıkması ve Bizans' ın temel ekonomik fikirlerinin alt yapısı olan Roma hukuku ve kilisenin Canon kanunu ile ilişkili olarak, Helenistik dönemin politik gelenekleriyle iç içe geçmiş veİncil' deki erken Patristik miraslarıyla⁴ daha derin bir sürekliliği yansıtmalarına rağmen, çok farklı bir sosyal ve kültürel bağlamda birleşmesinden dolayı, finans ve devlet idaresi meselelerine odaklanmamaktadır (Gotsis, 2013: 44). Böylece para, banka ve finans faaliyetleri Judaizm' in kontrolüne geçmektedir. Buna rağmen, ilginçtir. İsa, tüm kutsal dinler tarihinin ortak noktası olan zengin ve güçlülerin adaletsiz tahakkümlerine karşı, politik ekonomide radikal bir dönüşüm başlatmıştır. Hanson ve Oakman (1998), açlığın, sefaletin ve yoksulluğun, kiracılık ilişkilerinin, büyük toprak ağasına veya efendiliğe olan borçluluğun bir işlevi olarak görülebildiği ve borç sözleşmelerinin yasal olarak uygulandığı bir sosyal dünyada, Hz. İsa' nın varlığını ve tebliğlerinin, o dönemde bir özgürlük ve şefkat politikası olarak algılandığını ifade etmektedir (Hanson, Oakman, 1998; 3).

Hz. İsa'nın varlığının, Roma ve Herodian⁵ güç politikalarıyla ilgili olup, bu durum da işbirliği ve fedakârlığa dayanan bir ekonomik düzeni kurmaktadır. (Gotsis, 2013: 46). Fakat bu düzen yukarıda da belirtildiği gibi para, banka ve finans dışındaki ekonomik faaliyetleri yani tarımsal

üretimi ve ticareti kapsamaktadır. Ayrıca, Hz. İsa'nın kurduğu bu düzen, ilerleyen yıllarda, 1776'da A. Smith tarafından "köleliğin" ve "sınıf farkının" sorun olmaması, bilakis sermaye birikimi için gerekli olduğunun savunulmasıyla düşünsel erozyona uğramaktadır. Diğer yandan da Avrupa'nın Merkantilizmi yaşadığı dönemlerde uluslararası ticaretin büyümesi, reform ve Rönesans Hareketleri' ile Hıristiyan âlemi içindeki birliğin bozulması ve paylaşılan dini değerlerle birleşen istikrarlı toplulukların yok edilmesiyle karşılaşmaya başlanmıştır. Böylece, Hıristiyanlığın aldığı en büyük darbe, "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" sloganı ile ekonomik özgürlüğün, politik ve sosyolojik anlamda kitlelerce yaygınlaşması, devrimsel ve başkaldırı olarak ortaya çıkmaktadır. Yani, Klasik Okul' la⁶ bu dönem bir anlamda, ekonomi ve dinin, yollarını çok keskin çizgilerle ayırdığı bir dönem olarak açıklanmaktadır (Roberts, 2015: 259).

Daha sonrasında, sanayi devrimi ve kitle üretim döneminin yaygınlaşmaya başladığı erken sanayileşme döneminde dağınık görüşler, bireysel teoriler ve yaklaşımlar, ekonominin bilim olması yönündeki ilk adımla, A. Smith' le okullar etrafında birlik olmaya başlamaktadır. A. Smith, literatüre bir taraftan temel kavramları, kavramlar arasındaki ilişkileri ve bu ilişkilerin ekonomik gerekçelerini kazandırırken, diğer yandan zımnî olarak dinin, açık olarak erdem ve ahlakın önemini vurgulamaktadır. Hatta "adil fiyat, adil ücret, normal kar, gizli el" ile erdemle karla eşit olduğu bir dünya görüşünü savunmaktadır. Bu aşamada kısmen dini veya ahlaki bir destekle, politik ekonomi, yükselen bir girişimci sınıf için, yüksek bir statü sağlamaktadır (Roberts, 2015: 260).

Öncelikle, aristokrat ve Katolik bir ailenin oğlu olan A. Smith' e ait ekonomide arz ve talebin dengesini sağlayan *görünmez el* kavramının, Hıristiyanlıktaki "*Tanrının eli*" kavramından kaynakladığı belirtilmektedir. Tanrı'nın Eli kavramının İncil'de doğrudan geçmemesine rağmen yaygınlaşmasının temel nedeni, tanrının büyük ve ilahi bir güç olmasından dolayı resmedilmesinin yasak olması karşısında, O'nun somutlaştırılması adına, Ashburnham Pentateukh El Yazmaları'ndaki resimlerdir (Kaplan, 2017: 128). Ashburnham Pentateukh El Yazmaları'nda Habil ve Kabil' in kurbanlarını, Tanrı'nın Eli' ne sunmasının resimle tasvir edilmesi, Hıristiyanlıkta tanrının somut olarak benimsenmesini kolaylaştırmakta ve yaygınlaştırmaktadır. Ashburnham Pentateukh El Yazmaları'nda Tanrı'nın, *el* ile tasvir edilmesi, sonrasında ekonomiyi düzenleyici *gizli ve doğal bir güç* olarak "görünmez el" kavramıyla, ekonomi bilimine yerleşmektedir. Bu arada sanayi devrimiyle kentlerde çalışan sınıfların işçi ve işveren olarak iki kısma ayrılması, Malina (2001) ve Esler (1994)' e göre, dinsel herhangi bir simgeyi ifade etmemekte, aksine ekonomik nitelikli kaynakların kıt olması ve sınıf (mavi ve beyaz yakalılar) rekabeti arasındaki oyunun, sıfır toplamlı bir oyun olması itibarıyla, "herhangi bir bireyin ve grubun ilerlemesinin yalnızca başkalarının zararına" olacak şekilde oynanmasını ortaya çıkarmaktadır (Aktaran Gotsis, 2013: 45). Böylece, birilerinin zararına olacak biçimde oynanan oyunun, Hıristiyanlık' la ilişkili veya dinsel açıdan anlamlı bir göstergesi mevcut değildir. Dahası, ilginçtir A. Smith' te, sınıfsal fark, Hıristiyanlıkta da var olan, sermaye birikimi açısından bugünkü neslin, gelecek nesil için bir tür "*fedakârlık*" olması olduğu için kabul edilebilirdir. Hz. İsa'nın tüm inananları için çarmla gerilmesi bir *kefare*t olarak, aynı zamanda O'nun bir "*fedakârlığı*"dır. Dolayısıyla Hz. İsa, canını ortaya koyarak fedakârlık etmiş ise, işçiler de işverenler için, sermaye birikimi için, bir

anlamda gelecekte daha iyi yaşam koşulları için, fedakârlıkta bulunarak, çalışma koşulları zor bile olsa emek vermelidir. Böylece, Hıristiyanlığın kapitalizme desteği Hz. İsa' dan (Katolik ve Ortodokslardan sonra ki versiyonları olan) 1934' de başlayan Protestan Ahlak'ından çok önce, 1776' da "Milletlerin Zenginliği"nde A. Smith' le ilk defa açıklanmaktadır (Smith, 2007: 23).

Kroneberg ve Kalter' a (2012) göre, geleneksel ekonomi bilimi (Klasik Ekonomi Bilimi Okulu), doğrudan din, ahlak ve sanat olarak bir toplumun ekonomi teorisini içermediğini ifade ederken, Rothschild (1994) da, Adam Smith' in ekonomi teorisinin, "*Dini Rasyonel Seçim Teorisi*" olduğunu, özellikle Tekelci Katolik Kilisesi ve Çoğul Protestan Mezheplerinin hayranı olan D. Hume' dan etkilenmesi ile gerçekte asla kurulmayan saf ve rasyonel bir din için, ekonomik nitelikli bir aydınlanma temeli kurmak gibi bir arzuyla hareket ettiğini ifade etmektedir (Aktaran Zafirovski, 2019: 512, 523).

Klasik Ekonomi biliminin kurucusu olarak sayılan A. Smith' in piyasalarda dengeyi sağlayan gücün, "görünmez elin" veya "sihirli elin", İncil' deki "Tanrının eli" olduğuna dair görüşlerinin yaygınlaşması, Hıristiyanlık Dini ile Ekonomi Bilimi arasında "bilim dışı faktörlerin" olduğu konusunu da gündeme getirmektedir. Denis, Tanrının Eli' nin "dünyadaki mutluluk miktarını, her zaman maksimize edecek şekilde şekillendirdiği"ni açıklamaktadır (Denis, 2005: 1). Bir başka deyişle, Tanrının eli, ekonomide, sosyolojide ve psikolojide bir güç olarak rol oynarken, aslında bireylerin mutluluğunu maksimize eden bir kuvvet olup, denge meydana getirmektedir. Dolayısıyla, bireye düşen görev, üretim için emek vermesi ve böylece oluşan denge sonucu, kendi payına düşen mutluluğu kabul etmesidir. Smith (1759), "*Ahlaki Duygular Teorisi (The Theory of Moral Sentiments)*" isimli eserinde, Tanrının Eli'nin bireyleri "sonsuz bir sanatla, kötünden iyiye doğru eğittiğini" ifade ederek, bireylerin eylemlerinin her zaman arzu edilen toplumsal davranışlara yol açacağını iddia etmektedir (Denis, 2005: 2). Bu açıdan Ekonomi Biliminin kurulmasında teolojik ve hatta psikolojik faktörlerin zımnı olarak, oldukça dikkate alındığı sonucuna varılabilmektedir. Örneğin üretim faktörlerinin çoğuna sahip olan, fakat her zaman bir suikasta veya zehirlenmeye maruz kalabilecek bir krala göre, "*yol kenarında güneşlenen bir dilenci*" daha "*güvenli*"dir. Böylece, fakirler kendi paylarından memnuniyet duymalıdır (Denis, 2005: 3). Diğer yandan, A. Smith' in çıkar kavramının sosyolojik anlamda geçerli olmadığı, insanların kendi çıkarlarını takip ederken, temelde beş engelle karşılaştığı belirtilmektedir. Csikszentmihalyi (1993), bu beş engeli, bireylerin atavistik (atalarının geleneklerine düşkünlük) duyguları, bireyin kendi çıkarıyla tutarsız dürtüleri (toplumsal benlik kavramından doğan veya kendi kişisel karakterinden kaynaklanan), bireyin çevresinde avcılarının varolması (bireyin amaçlarına karşı olan diğer bireyler), bireyin çevresinde parazitlerin olması (bireyin çıkarlarından karşılıksız faydalananlar) ve memler (bireyin çıkarlarına aykırı olan sosyal kurumlar ve fikirler) olarak saymaktadır (Aktaran Hattwick, 1999: 517). Bir başka deyişle, birey kendi çıkarını kollarken yalnız değildir ve çoğu zaman rasyonellikten uzak, adaptif bir birey olarak, çıkarlarına karşı olan sosyal kurum veya başka bireyler nedeniyle ve hatta kendi şartlanmalarıyla, nesnel olmayan duygu, düşünce ve bağımlılıklarıyla hareket etmektedir. Bu dönemde ekonomik ihtiyaçlara göre nüfusun belirlenmesi görüşüyle Anglikan din adamı T. Malthus' un fikirleri ortaya çıkmaktadır. Kötümser bir ekonomist olan Mathus, nüfus ve gıda üretiminin eşit oranda

artmadığını, nüfusun geometrik artışına karşılık, tarımsal üretimin aritmetik artışının, belirli bir süre sonra, tarımsal üretimde kıtlığın baş gösterip, açlığın kaosa neden olmasına yol açacağını ve bu yüzden nüfus artış hızının kontrol edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Literatürde dinin ekonomideki gücünün savunulmasına karşın, yaşanan gerçek hayatta, sanayileşmede kadın ve çocukların on iki saate varan uzun çalışma sürelerine ve düşük ücretlere tabi tutan, seri üretime dayalı fabrikaların ortaya çıkması ile benzeri görülmemiş sosyal bir bozulma, işçi sınıfının geçim kaygısına düşmesi, bireyler üzerindeki ruhbanlık sınıfının gücünün azalmasına, dinin etkisinin zayıflamasına ve atalarla olan bağların kopmasına neden olmaktadır (Roberts, 2015: 260).

“Tanrı tarafından onaylanan bir sistem” olarak tarım sektörünün daha çok bilinmeyen doğa olaylarına ve hava koşullarına kuvvetle bağlı olmasına rağmen, çalışan kitlenin sanayiye kayıp, ücretli işçi sınıfına dönüşmesi “insanlar tarafından onaylanan bir sistemin” ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Roberts, 2015: 260). Bu noktada, tarımda insanlarla beraber olan Tanrı, sanayi ile birlikte insanlardan uzaklaşmaktadır. Baeck’ e (1994) göre, bir yanda zenginliğin küçük bir azınlığın elinde yoğunlaşması ve sosyal gruplar arasındaki eşitsiz dağılım, diğer yanda Hıristiyanlık’ ta fakirliğin övülmesi ve zengin ve yoksul ayrımının doğal olduğuna dair görüşler, bireylerin çelişkiye ve inançlarını sorgulamaya yönelmesine neden olmaktadır (Aktaran Gotsis, 2013: 41). Bu arada, işçi sınıfının yaşam koşulları, zenginler ve yoksullar arasındaki uçurumun derinleşmesi ve işçi sınıfının bir kilisesinin olmaması Hıristiyanlık Dini’ne hakaret olarak algılanmakta ve T. Chalmers ve takipçileri tarafından, İngiliz Hıristiyan Sosyalistleri ve kıtasal Din Sosyalistleri sanayileşmede dinin rolünü yeniden araştırmaya başlamaktadır (Aktaran Roberts, 2015: 260).

Literatürde, toplumsal sınıfları zengin ve fakir gibi “çatışan” gruplar olarak nitelendirmek yerine, yumuşatılarak, bireylerin ekonomik davranışlarını, “toplumsal hiyerarşinin neresinde olduğuna göre belirlenmesi”, özellikle Tomer (1996)’ de “Yeniçağ sosyo-ekonomik tercih oluşumu boyutu”nda ve Ho (1998)’ da “insan doğasının ve kişisel gelişiminin modeli”nde incelenmektedir (Aktaran Hattwick, 1999: 518). Böylece, o dönemde, Hıristiyanlığın İngilizlere ait bir din olduğunun iddiasıyla başlayan ve geniş kitlelerce kabul gören görüşün, Bilimsel Sosyalizm’ in gelişimi açısından yeni bir olgu olup, teorik düzeyde, İngiltere’yi din ve sanayi işbirliği ile yükseltmesi amaçlanmaktadır (Roberts, 2015: 260). Bu noktada, bu dönem, ekonomik nedenlerle, çalışanların motive edilmesini sağlamak için dinin kullanıldığı bir dönem olarak özel bir önemi haizdir.

Yeniçağın gelişiyile K. Marx (1848), Max Weber (1904) ve W. Sombart (1913) gibi düşünürlerin on dokuzuncu yüzyıl ve sonrasında kapitalizmin kurumsallaşmasında, ekonomik büyümede sosyolojinin ve dinin etkilerini analizde ciddi etkileri olmuştur (Wang, Lin, 2014: 277). Marx ve Weber’ in sahip oldukları tek ortak nokta, “kazanma hırsının burjuvazi üzerindeki ağırlığının artması” yönündeki söylemleridir. Marx, on sekizinci yüzyılda aydınlanma çerçevesince entelektüel çevrelerde dinin ikinci plana atılmasını insanlığın gerçek kurtuluşunun temeli olarak varsaymaktadır. Böylece Marx din ve ekonomi ilişkisinin tartışılmasının bir öneminin kalmadığını açıklamaktadır. Özellikle Marx’ın dinin, bireyler üzerinde, bireysel düşünme ve

hareket etme kabiliyetini yok ederek, bireyleri “afyon etkisi” ile uyuşturması, literatürde devrimsel bir açıklama olarak ortaya çıkmaktadır (Aktaran Roberts, 2015: 260).

Max Weber, Marx’ ın Sosyalizmi’nin, Liberal Protestan Avrupa’ nın kültürü ve toplumu açısından bir tehdit olduğunu ifade etmekte ve kapitalist üretim tarzıyla “dünyevi Protestan çilecilik” anlayışının yakınlıkları olduğunu iddia etmektedir. Literatürde, sanayileşmeyle doğan “kapitalizm ruhu”nun özellikle reform Hıristiyan geleneğinde çok tartışılan Protestan Etiği arasında bağlantı kurmak geleneksel bir yöntem olarak ortaya çıkmaktadır. Weber’ in çalışması tek tanrılı dinlerle, ticaretteki kar arzusunu Hindistan’ a uygulamaktadır. Bu durum, hayatını çalışmaya adanmak ve hayatın zevklerinden kaçmak arasında bir tercih olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan, ekonomik hayattaki Kapitalizm ve literatürdeki Marksist Sosyalizm’ in büyümesine en önemli dini tepki, Roma Katolik Kilise’ sinden gelmektedir. 1891’ de papalık ansiklopedisi, *Rerum Novarum’* u yayınlamaktadır. Fransa’ da Devrimci Katolik Kilisesi ve sonrasında Sovyet Rusya’sında Ortodoks Kilisesi’nde, papalık öğretisi sermaye ve emek arasındaki tarihsel çekişmeye karşılık, kilisenin ılımlı bir rol üstleneceğini ifade ederek, “işçi ve işveren haklarının, karşılıklı olarak kabulünün insanlığın tek ve meşru hedefi olarak kabul ettiğini” sanayileşmede Din Doktrini olarak açıklamıştır (Roberts, 2015: 260). Bu arada, Protestan ahlakının ekonomik büyümeye katkısı, İncil’ in öğretilerinin ekonomik refah için, hayati önem taşıyan ve daha iyi eğitim yoluyla beşeri sermayeyi ortaya çıkarmaya yardımcı olduğu yönünde görüşler de literatürde yaygınlaşmaya başlamaktadır (Wang, Lin, 2014: 279).

1936 yılına gelindiğinde, ekonomi biliminde yıldızı parlayan Keynes’ in görüşlerinin Anglikan William Kilisesi tarafından desteklendiği görülmektedir (Roberts, 2015: 260).

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından kısmen gerileyen *Keynesyen Görüşler*, M. Friedman’la başlayan ekonomi bilimi literatüründeki Monetarizm (Parasalcılık), Reagan-Thatcher dönemiyle güçlenmeye başlarken, Roberts (2015), bu gelişmeleri, din cephesinden Yeni Hıristiyan Sağın ideolojisi, hem “görünmeyen ele” duyulan zımnı inancı, hem de Greko Romen’ den gelen Hedonizm’ e (hazcılık) ilişkin tüm şüpheleri ortadan kaldırmaya, dini inançların “yoksullar” için makul bir seçenek olarak görülmesine yol açmakta olduğu biçiminde yorumlayarak karşı çıkmaktadır. Gerçekte, politika, ekonomi ve sosyoloji bilimlerinin kırılma noktasını gösteren bu dönemde, bir yandan ekonomi bilimindeki devletçi politikaları savunan Keynesyen Görüşler, diğer yandan özel sektörü destekleyen Yeni Klasik İktisatçılar arasındaki çatışmaya, Yeni Hıristiyan Sağ, Liberaller’ e destek vererek, tarafını belirlemektedir. Yalnız bu noktada, sosyolojik anlamda görüşleri değerli olan Yeni Hıristiyan Sağ’ın, Politik İktisat bağlamında Yeni Klasik İktisat’ın atası olan Geleneksel İktisat’ taki ve dolayısıyla A. Smith’ deki sınıf farkını ve “yoksulların kefareti”ni reddetmesi, düşünsel anlamda literatüre ciddi bir katkı olarak dikkate alınabilmektedir. Bu arada, Tawney, Weber’ in görüşlerini on yedinci yüzyıl İngiltere’ sine uygulamaktadır ve Birinci Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı arasındaki dönemde ekonomik ve sosyal krizde, Fizyokrasi’ den (İktisadi doğalcılık, Fizyokrat Düşünce) gelen ilk özgürlükçü düşünceleri eleştirmektedir (Roberts, 2015: 260).

1950'lilerin başında bir firmanın kurumsal finans avukatı olan Louis Kelso, “*İkili Ekonomi Üretim Süreci*” adını verdiği sistemde, sermayenin ve emeğin eşit öneme sahip olduğunu ifade etmesine rağmen, sanayi devriminden o güne kadar sermayenin verimlilik kapasitesinin, emeğinkinden daha fazla arttığını açıklamaktadır. Bir başka deyişle, üretim sürecinde sermaye daha fazla kazanırken, emek daha az kazanmaktadır. Ayrıca, sermaye kazancı büyük miktarda borçlanmaya dayanmaktadır. Bu durum, aslında kapitalizmin farklı bir yüzünü göstermektedir: emeğin daha az, sermayenin daha fazla kazanmasına rağmen, borçlanma dolayısıyla sermaye birikimi kullanılmamaktadır. Bir başka deyişle, kapitalizm bir sistem olarak, kendi düzenini devam ettirebilmek için emeği de sermayeyi de kullanmaktadır. Borçlanma yöntemi takip edildiğinde, ilk aşamada bankalar ve sigorta firmaları, ikinci aşamada hisse senedi ve bonolar yani menkul kıymet borsaları ile karşılaşmaktadır. Eğer bankalar, sigorta firmaları ve borsa olmasaydı, bireylerin temel yiyecek, giyecek ve barınak ihtiyaçlarını karşılayarak, ancak yoksulluk seviyesinde yaşayabilecekken, ekonomik kurumlar ve borçlanmaya dayalı sermaye birikimi sayesinde daha yüksek refah düzeylerinde hayat sürmeyi sağlamaktadır (Greenfield, 2007: 498).

1962' ye kadar Hıristiyan ve Marksist Sosyalistler arasında bilimsel bir temasın izlerine rastlanmamaktadır. On yıl sonrasında, gerçek anlamda hümanizm olmaksızın, Hıristiyan ve Marksist Sosyalistler, Protestan Teolojisi ile Revizyonist Marksizm arasında bir sentezi somutlaştırmak yönünde Almanya' da, politik teoloji doğmaktadır. Politik teolojinin ilk somut örnekleri Orta ve Latin Amerika' da uygulanmaya çalışılırken, İkinci Vatikan Konseyi ve 1968 Medellin Piskoposlar Konferansı'ndan sonra, hızlı sanayileşme ve kentleşme bağlamında “Kurtuluş Teolojisi” ortaya çıkmaktadır. Kurtuluş teolojisi, Marksist görüşten kaynaklanan eleştirel bakış açılarını da ortaya çıkarmaktadır. Orta ve Latin Amerika' da Kurtuluş Teolojisi'nin ekonomi bilimi açısından 'yoksullar için seçenek' üzerindeki vurgusu, Roma Katolikliği ile Pentekostal Protestanlık (Kutsal Ruh' a verdikleri ısrarlı önem ve Vaftiz işlemine karşı çıkmaları ile tanınmaktadırlar) arasındaki ayrılığı, kuvvetlendirmektedir. Küresel ekonomide zenginliğin dengesiz dağılımının temsili yoluyla kapitalizmin en radikal teolojik eleştirisi, “*günah çıkarma*” meselesi konusunda ortaya çıkmaktadır. Roman Katolik savunucusu ve kurtuluş teolojisinin eleştirmeni Michael Novak, 'sihirli bir kapitalizm' yazmaktadır. İnsanlık, Sosyalizm' in saf ve çocukça 'düşünü' (yanlış bilinç) terk etmeli ve hayati bir ekonomik gerçekliğin kalbinde olan yabancılaşmanın evrensel gerekliliğini kabul etmelidir. Her birey, her birinin 'Demokratik Kapitalizmin' 'boş tapınağı' ile karşılaştığı bir geçit töreninden geçmek zorundadır: bu çağdaş 'ruhun karanlık Gecesi'dir. Berger vd., Novak tarafından atfedilen kapitalizmin efsaneleştirici bir güce sahip olduğunu reddetmektedir (Aktaran Roberts, 2015: 261).Novak' ın açıklaması, ekonominin gidişatının, kapitalizmin sonucunun olmadığını ifade etmektedir. Bir başka deyişle, kapitalistin daha fazla kazanması için “*üret – tüket – üret – tüket*” sirkülasyonunun aslında, zenginler için “hayattan uzaklaşma ve ruhun karanlığa” sürüklenmesi, “her şeyi olanın, hiçbir şeye ihtiyaç duymaması” sonucu, bireyin “boşlukla” karşılaşacağı anlamına geldiğini açıklamaktadır. Diğer yandan, bireylere “ne iş yapacağı, ne üretip, ne tüketeceği konusunda” seçme hakkı vermesinden dolayı Kapitalizm' i Demokratik olarak niteleyen Novak, fakirler için de, Kapitalist Sistemi' n eşitlik ilkesine dayanan Sosyalizm' den çok farklı olduğunu, eşitsiz gelir dağılımı nedeniyle, fakirlerin sisteme

yabancılaştığını açıklamaktadır. Gerçekte, Novak, gelir dağılımı ve Kapitalizm arasındaki ilişkiyi incelemesinin başlangıcında hata yapmaktadır. Kapitalizm’deki eşitsiz gelir dağılımı, ekonomik açıdan bir tercih değil, “zorunluluktur”; bir başka deyişle, kapitalist yeniden üretim yapabilmek için, maliyetlerini düşük, ürettiği ürünlerin fiyatlarını yüksek tutmak zorundadır. Böylece, emek piyasasında emeğini satan “fakirler” olmasa, kapitalist yeniden üretim yapamayacak, üretim olmadığı için de “fakir”lere ücret ödeyemeyecektir. Bu açıdan bakıldığında, Kapitalizm demokratik değildir; hâkim güç kapitalisttir. Kapitalizm’ in “tapınağı”nın “boş olması” doğaldır; çünkü sermaye birikiminde baskın güç kapitalisttir. Fakat fakirlerin sisteme yabancılaşması da mümkün değildir; çünkü fakirler de hayatlarını devam ettirmek için kapitaliste, onun vereceği işe ve ücrete muhtaçtır.

1648’deki Vestfalya Barışı ile Avrupadaki din savaşlarının sona ermesine ve politika ile diplomaside laikliğin ön plana çıkmasına rağmen, 1970’lerden sonra dünya politikasında dini hareketlerin canlandırıcı etkisi görülmektedir (McDougall, 2020: 24).

1977’de Şah Muhammed Rıza Pehlevi’nin, ABD başkanı J. Carter’ı yemekte ağırlayıp, ABD’nin güçlü bir müttefiki olduğunu belirtmesinin üzerinden on üç ay geçmişti ki, İran’da yönetimi Seyyid Ruhollah Humeyni devralmaktadır ve teokratik bir İslam Cumhuriyeti Devleti’ni kurmaktadır. Afgan Mücahitleri Sovyet Kızıl Ordusu’na meydan okumakta, Filipinli Katolik kilisesi, Ferdinand Marcos rejiminin yıkılmasında etkili olmaktadır. Lutheran kiliseleri, Berlin Duvarı’nı deviren Doğu Alman protestolarını teşvik etmekte ve özetle 1972 ile 2009 arasında 48 ülkenin demokratikleşmesinde, dini kişi ve kurumlar önemli roller oynamaktadır (McDougall, 2020: 24).

Hıristiyanlığın kendi arasındaki mezhep çatışmalarında uzlaşma sağlanması adına, 1980’lere geldiğinde, Papa II. John Paul’ un çabalarıyla Ansiklopedik Yıllık ve 1990’larda Centesimus Ansiklopedik Yıllığı kabul edilmektedir (Roberts, 2015: 260). Ayrıca, 1990’larda dini gelişmeler, politik ve yasal bir analiz yerine, daha çok kültürel bir analiz olup, bu dönemde kapitalizm ve sosyalizmin “*eşitsiz olmalarından dolayı*” yapılan eleştiriler üzerine yoğunlaşmaktadır (Roberts, 2015: 260). Ayrıca North’ un çalışmalarıyla ekonomik gelişme sürecinde dini, gelenekler, ideoloji ve davranış kuralları, giderek daha fazla tanınan gayri resmi özellikler olarak görülmeye başlanmaktadır (Wang, Lin, 2014: 277).

Bu arada literatürde, “Dinsel Kayırmacılık Yaklaşımı”nın özel bir türü olan, Dinsel Partizan Kayırmacılık Yaklaşımı üzerine ciddi çalışmalar yapılmaktadır. Bunlardan ilki, LaPorta ve diğerleri (1999), Paldam (2001), Ko ve Moon (2014) tarafından, nüfusun bağlılık oranına göre, seçimlerde Protestanlık Mezhebi’nin olumlu rolünü araştırmaktadır. İkincisinde, Alesina ve diğerleri (2003), Kitschelt ve Wilkinson (2007) ve Wang ve Kolev (2019) tarafından, nüfusun özellikle etnik açıdan ayrışmasının olumsuz etkilerinin incelenmesi söz konusudur. Berggren ve Bjornskov (2013) tarafından da yüksek dindarlık düzeylerinin olumsuz rolünün analizi yapılarak, üçüncü araştırma biçimi ortaya konmaktadır (Aktaran Patrikios, Xezonakis, 2019: 2). ***

Roberts' a göre Tanrı "İktisatçı" olup, Protestan Hıristiyan Teolojileri', din ve ekonomik yaşamla ilgili, ticaret ahlakı, dürüstlük ilkesi ve kiliseye vergi vermenin önemi gibi konular açısından ek açıklamalara sahiptir. Son zamanlarda, savunulan merkez solun küresel olarak etkili 'Üçüncü Yol' politikasına, Hıristiyan Sosyalizm' inde bir canlanmaya ve bireyi "ticaret ahlakına uymayan davranışları açısından" "pişmanlık/ nedamet" göstermeye yönelik devam eden kampanyalar eşlik etmektedir. Bu post-Keynesyen ve post-komünist aktif kapitalizm, girişimcilik hevesi ideolojisini yöneticilik ve amansız sosyokültürel 'modernleşme' ile birleştirmeyi amaçlamaktadır. 'Üçüncü Yol' paradoksal sonuçlarla da olsa, ekonomik yaşamdaki dini faktörün artan göze çarpmasına katkıda bulunmaktadır (Roberts, 2015: 261).

Bir başka deyişle, Üçüncü Yol'da, bir yandan Tanrı'nın ekonomik gücü desteklediği, ekonomideki dürüstlük ilkelerinin olması gerektiği savunulurken, A. Smith' e ait Klasik İktisat ve O'nun yeni versiyonu Monetarizm reddedilerek, ekonomide politikanın ve dinin müdahaleci ve baskın rol oynaması gerektiği iddia edilmektedir. Üçüncü Yol görüşünün ekonomik hayattaki başarısı çok zayıftır. Çünkü Kapitalizm' in gücü kapitalden (sermayeden) gelmektedir ve Kapitalizm bencildir. Kapitalizm gücü paylaşmaz; paylaşırsa, sermaye birikimi olmaz, sermaye parçalanır, sistem yıkılır. Kapitalizm, kilisenin ve dinin sermayesini talep etmekte ve üretimde çarkların dönmesini sağlayan "yağ" olarak kullanmaktadır. Fakat karşılığında ancak kardan hisse verir; yeniden üretim için ayırdığı birikimden, gücünün asıl kaynağından fedakârlık etmez. Ayrıca politika da, kilisenin ve dinin gücünü önemsememektedir; çünkü politika yapıcı için, önemli olan "oy toplayarak" "seçilme"dir. Din ve kilisenin toplum içindeki ağırlığı zayıf, cemaati tüm oyları kapsamadığı için, politika yapıcı da iktidar gücünü, kilise ve dinle paylaşmamaktadır. Diğer yandan, Üçüncü Yol, düşünsel anlamda, "görünmez el" kavramıyla dine kucak açan A. Smith' e de ihanet ederek, hasmı Müdahaleci Keynesyenler' e "yaranmaya" çalışmaktadır. Özellikle Müdahaleci kısmında aktif rol oynamak isteyen Üçüncü Yol taraftarları, ekonomi bilimi literatürü açısından "ihanet" içinde olması, "oy çoğunluğuna sahip olmaksızın" politikada söz sahibi olmak istemesi ve böylece kapitalistin üzerinde Orta çağ' da olduğu gibi hâkimiyet kurarak, "kişisel kazanç" sağlamaya çalışması, baştan kaybedilen bir oyuna girmeleriyle sonuçlanmaktadır.

1999 yılına gelindiğinde, Sosyo-Ekonomi' de, *Davranışsal Ekonomi' nin İlerlemesi Derneği*, *Amerikan Hukuk Okulları Birliği* ve *Sosyo Ekonominin İlerlemesi Derneği* olmak üzere üç profesyonel akademisyen örgütü başarılı konferanslar düzenlemektedir. Bilişsel devrimle, yöntem bilim açısından uzun zaman nesnellik ardından sosyal bilimlere "dinsel zihni geri getirmek" amaçlanmaktadır. Bu çerçevede milenyumla birlikte yoğunlaşan Schwartz (1998), Earl (1988)' le başlayan *Psikolojik Sosyo-Ekonomi*, Amitai Etzioni (1988) ile başlayan *Sosyolojik Sosyo-Ekonomi* ve Solo (1967), Castells (1996) ile başlayan *Hümanist Sosyo-Ekonomi* olarak üç temel yöntem üzerinde ciddi çalışmalar başlamaktadır (Aktaran Hattwick, 1999: 512).

Psikolojik Sosyo-Ekonomi, çalışma alanını ekonomik ve politik güçle sınırlandırmaktadır. Sosyolojik Sosyo-Ekonomi, çalışma alanını, ekonomik ve politik güce ideoloji faktörünü de ekleyerek genişletmektedir. Hümanist Sosyo-Ekonomi, psikolojik ve sosyolojik sosyo-ekonomiyi

dikkate alırken, güç ihtiyacı ve başkalarını manipüle etme gibi psikolojik faktörleri de önemsemektedir. Ayrıca, deneycilik ve proaktif politikayla bağlantılı olarak, iyi toplum arayışında verimlilik, büyüme ve gelişme, eşitlik, güvenlik, özgürlük ve kendini gerçekleştirme (veya mutluluk), doğal çevrenin korunması, siyasi ortamın korunması ve topluluk ortamlarının korunması amaçlarına sahiptir. Araştırmalar sonucunda ekonomik sorunlardan özellikle işsizliğin, cinsiyet ayırımı gözetmeksizin ne kadar uzun süreli maruz kalınırsa, o denli özgüven kaybına yol açtığı bulgusuna erişilmektedir (Hattwick, 1999: 526).

Değişimin ve parasal değerın dünyanın ve insan hayatının tüm yönlerine atfedilmesi olan metalaştırma, ekonomik işlevin merkezi olması ve doğal ya da içsel değerlerin her zamankinden daha marjinal hale gelmesi ve sadece piyasa değerlerine indirgenmesi sonucu amansız bir şekilde gelişmektedir. Küresel yöneticilik, arabuluculuk, pazarlama teknikleri ve işi yönetmek için 'neo-Fordist' organizasyonun uygulanması, eleştirel eğitimin rasyonel eğitimle yer değiştirmesi yoluyla insanların homojenleşmesini hızlandırmaktadır. Bilgi teknolojisi, tüm 'sermaye' biçimlerinin dolaşım hızını, uzay zaman sıkıştırmasının yeni 'işaretler ve uzay ekonomilerinde' yaygın kültürel sonuçlar, kapitalizmin yumuşatılarak, dönüştürücü bir kültürel güçle aşılacaktır (Roberts, 2015: 261).

Bu koşullar altında, din dili ve teolojik kelime dağarcığı ekonomik ve kültürel gücün ifadesi için kaynak haline gelmektedir. Bu nedenle, daha önce batı bilincinin merkezinde var olan 'tanrıya atfedilen' 'her yerde bulunma', 'her şeye kadirlik', 'her şeyi bilme' ve 'anlıklık' gibi terimler, bu tür dönüşümler için belki de tek uygun kavramsal kategorilerdir. Dini alan, ekonomik hayatın bu devam eden dönüşümleriyle ilişkili olarak yeniden eşlenebilmektedir. Rasyonel seçim teorisinin dini davranışa uygulanması, Yeniçağ 'öz dinlerle' uyumlu küresel pazar yeri uygulamaları, ana hat Hıristiyanlığın yönetilmesi ve pazarlanması, Hıristiyan köktendinci 'refah teolojisi' neo-pagan 'doğa dini' ve ekolojik dindarlık, din ve ekonomik yaşamın aktif ve bazen karşılıklı olarak çelişkili bir sinerji içinde olduğunun göstergesidir. Sonuç olarak gelişmiş modernitede tek bir kapitalizm ruhu yoktur ancak din ve maneviyat arasında artan farklılaşmanın belirlediği bağlamda çok sayıda yakınlık ve gizli anlaşma vardır (Roberts, 2015: 261).

Günümüzde, Hausman ve McPherson (1996) çalışması, dinden çok ahlakın önemli olduğunu, bir toplumda özgürlüğe, adalete ve eşitliğe dayalı sistemin, politik demokrasi ve rekabetçi piyasa sistemiyle birlikte iyi yaşamayı sağlayabileceğini ifade etmektedir (Hattwick, 1999: 525).

Brown ve Taylor (2007), yaptıkları çalışmada eğitim ve kiliseye devam arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmaktadır (Wang, Lin, 2014: 279).

Geleceğe dair umutlar, beklentiler ve arzular dikkate alındığında, modern dünyada, modern ve post modern koşullar bazen yakın, ancak sorunlu bir bitişiklik içinde bir arada var olmaktadır. Marjinal olmaktan nesnelere düzenine kadar, bilinçli ekonomik rasyonalite, artık birçok 'yaşamın' kendisi olmakta, 'ekonomik yaşam', 'gerçekliği' özümseme, dönüştürme ve küreselleşmiş bir potada kaynaştırma eğilimine geçmektedir. Bunun dışında eleştirel bir ideoloji veya direniş siyaseti açısından dayanak noktası yokmuş gibi görünmektedir. Sözde 'tarihin sonundan' sonra,

Steven Bruce ve Bryan Wilson gibi önde gelen din sosyologları kaçınılmaz bir sekülerleşme/ laikleşme süreci tarafından nihai yıpranmaya tabii olarak dini temsil etmeye devam etmektedir (Roberts, 2015: 261).

Dinin emirleri, ekonomi bilimi açısından Avrupa ve Uzak Doğu insanların tamamen teslimiyetini sağlayacak kadar güçlü bir motivasyon aracı olmamasına rağmen, Ortadoğu ile Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya'daki muhafazakar Hıristiyanlığın kapsayıcı siyasi gücü, Hindistan' da muhafazakar Hindu milliyetçiliğinin yükselen hakimiyeti, Asya'daki pan-İslami hareketler ve Sri Lanka'nın ve daha pek çoğu Güneydoğu Asya'nın, ekonomi politikası üzerindeki Budist kontrolündeki toplumlar açısından dinin ekonomi üzerinde bir canlanma meydana getirmesi de göz ardı edilmemelidir (Roberts, 2015: 262).

Çağdaş dünyanın ekonomi politikasına, ekonomileri düzenleyen, bireylerin ve grupların servetini belirleyen ve ekonomik olarak yıkıcı savaşları körükleyen kitlesel siyasi hareketlerin etkisi hâkimdir. Bir başka deyişle, çok uluslu şirketlerin hammadde ve pazara sahip az gelişmiş ülkelerde gerçekleştirdiği yatırımlar dolayısıyla artan gücü, politik anlamda kendisine destek sağlamaktadır. Günümüz dünyasında Kapitalizm, gücünü arttırmak için artık sadece politikadan destek almaktadır. Diğer yandan dini hareketlerdeki değişkenlik, belirsizlik ve farklı din türleri arasındaki rekabet, ekonomi ve politikaya karşı gücünü zayıflatmaktadır. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Muhafazakâr Hıristiyan hareketler, ekonominin kuralsızlaştırılmasında ve insan faaliyetlerinin çevre ve iklim üzerinde sonuçları olduğunu inkâr etmede kilit bir rol oynamaktadır. Hindu milliyetçiliğinin Hindistan' da benzer bir rol oynadığı görülmektedir. Böylece ekonominin işleyişine zarar vermektedir (Roberts, 2015: 262). Ayrıca, dini hareketler, aynı zamanda cinsiyet ayrımcılığı yapması, kadınların ekonomik servetini baltalamaktan, eğitim, sağlık hizmetleri, ulusal ve küresel ekonomi için önemli olumsuz ekonomik sonuçlarla ulaşım ve temel özgürlüklere erişimlerini engellemekten sorumlu olmasından dolayı, sosyolojik açıdan da sempatik karşılanmamaktadır. Din, arzuladığı gücü elde etmek için çoğunluğa sahip olmadığı gibi, sosyolojik anlamda halkın arasında bölücülük yapmasından dolayı da ciddi eleştiriler almaktadır.

Yirmi birinci yüzyıl ekonomisi firmaları, insanların gelirleri varsa, beslemeye, giydirmeye ve barındırmaya yönelik faaliyet göstermektedir. Kapitalist ekonomi, gücünü kıtlıktan almasına rağmen, Klasik İktisat' a göre, "her arzın kendi talebini yaratması" kanununun (Say Kanunu), dindeki yansımaları olan "Tanrı'nın kıtlığın olmayacağı yönünde verdiği söz", içinde yaşanan gerçek hayattaki ekonomiye uymamaktadır (Greenfield, 2007: 500).

Diğer yandan Lane (1991), piyasanın, ekonominin iyi yaşamak veya mutluluk özelliğinin "özel bir iyi oluş duygusundan" kaynaklandığı için, bireysel değer yargısı içerdiğini, bireyin yaşadığı hayattan tatmin olması ve kişisel öz saygısının gelişmesi ile ilişkilendirilebildiğini açıklamaktadır (Hattwick, 1999: 524).

Allardt (1993)' de *Helsinki Yaklaşımı* olarak bilinen açıklamasıyla, iyi yaşamın koşullarını "sahip olma, sevme ve varlık olarak" saymaktadır. Bireyin "sahip olduklarının" özellikle

maddi ihtiyaçlarını karşılaması niteliği olup, bireyin bunun bilincinde olması durumunda iyi yaşayabildiğini açıklamaktadır. Sosyal ihtiyaçları karşılama için bireyin sevmeye özelliğinin olması, hayata olumlu, geleceğe güvenle bakılması açısından önem arz etmektedir. Bireyin varlık olarak, kişisel gelişimi açısından topluma ve çevresine karşı faydalı olabilmesini, toplum içinde özgün bir birey olarak kişisel bir konuma sahip olması ve toplumda bir saygınlığının ve sözünün geçerli olmasını ifade etmektedir (Aktaran Hattwick, 1999: 524).

Grier (1997), araştırmasında, ağırlıklı olarak Katolik olan İspanyol, Fransız ve ağırlıklı olarak Protestan olan İngiliz kolonilerini inceleyerek, dinin kolonilerin ekonomik büyümesinde etkili olduğunu, özellikle Protestanlığın gayri safi yurt içi hasılatını pozitif yönde ve anlamlı olarak etkilediğini tespit etmektedir (Wang, Lin, 2014: 279).

Handy (1997), kapitalizmin iyi yaşama müdahale yoluyla, paranın araç olması yerine amaç olması, düşük standartlara sahip olan piyasaların yaygınlaşması, piyasalar arasında farklılaşmanın derinleşmesi, piyasaların özgürlükleri görmezden gelmesi, acımasız rekabetin stres, anksiyete, panik atak ve depresyon gibi psikolojik sorunlara yol açması, kişisel çıkar olarak gösterilenin aslında kapitalist sistemin çıkarı olduğunu ve sonuçta kapitalist sistemin, doyumsuzlukla “*Aç Ruh*” (The Hungry Spirit) meydana getirmeye başladığını ileri sürmektedir. Diğer yandan kapitalizmin yaratıcılık, seçim, sorumluluk, ahlak ve toplum gibi iyi yaşama götüren bazı erdemleri “uyarıcı” bir etkisinin de, olduğunu belirtmektedir (Hattwick, 1999: 524).

Dünya milenyum çağına geçiş yaparken, R. Grier (1997), R.J. Barro ve R. McCleary (2003) ve M. Noland (2005) gibi teorisyenler yaptıkları deneysel çalışmalarla din ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi doğrulamaktadır. Barro ve McCleary (2003), 59 ülkenin verilerini dikkate alarak, ekonomik büyüme ve din arasındaki ilişkinin pozitif yönde olduğu sonuçlarına ulaşmaktadır. Noland (2005)’ in çalışması, dini bağlılıkla ekonomik başarı arasında pozitif bir ilişki olduğuna dair sonuca ulaşılmış olsa da, yapılan nicel analiz, din türlerinde sağlam bir katsayı sağlamakta başarısız olmaktadır (Aktaran Wang, Lin, 2014: 279).

Pryor (2007), çalışmasında İslam Dininin ekonomik büyümeye dost ya da düşman olmak açısından anlamlı bir etkiye sahip olmadığı bulgusuna ulaşmaktadır. 2010’lu yıllardan sonra, Woodberry (2012)’ in çalışmalarıyla da modernitenin ve kapitalizmin küresel bir kültür yayılımı sağlayarak, toplumların sosyo-ekonomik ve kültürel yapılarına nasıl adapte olabildiği araştırılmaktadır (Wang, Lin, 2014: 279).

3. Günümüzde Din ve Ekonomi Bilimi İlişkisi

Piyasa sistemi, sosyal kurumların desteği olmadan fonksiyonel değildir (Gotsis, 2013: 43). Kurumların önemi özellikle kurumsal ekonomi ve radikal ekonomi bilimi ile ortaya çıkmaktadır. Douglas North (1990), *Yeni Kurumsal Ekonomi Bilimi* doğrultusunda, ekonomik olan ve olmayan kurumların (Mem) etkisini araştırmaktadır. Jaeger (1994), “*Ejderhayı Ehlileştirmek*” le de zıt bir bakış açısını, bireyin ekonomik kalkınmasından dolayı ortaya çıkan, çevreye yönelik tehdidin

önlenmesi konusunu incelemektedir(Aktaran Hattwick, 1999: 519). Jaeger (1994)' in ekonomik güce sahip bireyin, "ejderha" olarak özellikle politik ve hukuki gücü de eline geçirerek, çevresine karşı zarar verecek nitelikte "aşırı" kontrol sahibi olmasının tehlikelerine işaret etmektedir. Bu noktada yakın zaman medyada karşılaşılan bir örnek olarak, "ehlileşmeyen/ ehlileştirilemeyen ejderha" D. Trump'ın, Amerika Birleşik Devletleri'nin başkanlığını kazanamamasını kabul etmediğine dair söylemleri sonucu, taraftarlarının Capitol binasını işgal etmesi verilebilmektedir.

Dinin sosyolojik bir unsur olarak var olmasından öte, devlet ve ekonomi boyutunda yani, politik ekonomi boyutunda, kralın taç giyme töreniyle kutsanması gibi politik yönetime meşruiyet kazanması yanında, kötü hava koşulları, bulaşıcı hastalıklar, savaşlar ve doğal afetler gibi halkın zor zamanlarında manevi güç olarak, politik yönetici, dini gerekçelerle, din adamları tarafından kullanılmaktadır. Ancak ekonomi ve din arasındaki ilişkiyi net olarak ayırıştırıp belirleyebilmek kolay değildir (Gotsis, 2013: 41).

Harrison' a (1992) göre, bir kültürün ekonomik temeli, toplumun çalışmasına, ülkeye, insanların refahına getirdiği yeniliklere, yatırımlara yönelik tasarruflardaki artış oranına, kar, sermaye birikimi ve üretimdeki artışla ilgili lehteki tutumuna dayanmaktadır. Fakat dinlerin bu değişkenlere karşı, farklı tutumları mevcuttur. Farklı dinlerin, farklı tutumlara sahip olması, özellikle Haçlı Seferleri gibi tarihte din savaşlarına yol açmıştır. Fakat asıl olan dinin toplumsal bir düzen olarak uygulanmasında mülkiyet, üretimden pay alma ve üretimin değeri konularında da farklı uygulamalara sahip olması sıkıntılı bir durumdur (Yeager, 1997: 9). Çünkü ekonominin var olmasının ve sürekliliğinin yegâne temelleri olan bu üç faktörde, toplumsal anlamda düşünce ve eylem birlikteliği zorunludur. Somut olarak mülkiyet, üretimden pay alma ve üretimin değeri konuları önemli olsa da, bu kavramları soyut olarak, arka planda desteklemesi gereken dürüstlük, hakkaniyet ve adil fiyat ilkeleri mevcut olmalıdır. Aksi takdirde, kapitalist ve emekçi aynı çizgide menfaat ve amaç birliğini elde edememektedir.

Cavalli-Sforza ve Feldman tarafından 1981' de ilk kez aile içinde gerçekleştirilen sosyalleşmeye "*yataş sosyalleşme*", toplum tarafından gerçekleştirilen sosyalleşmeye "*dikey sosyalleşme*" denmektedir (Aktaran Ronen vd., 2013: 1130).

1990'lı yıllardan beri dikey sosyalleşmede özellikle dini törenlere katılım, kilisede toplu olarak dua etmek, dini gruplara mali katkılar, dinin bireyler için ekonomik sonuçları, dini kuruluşların davranışları ve dini pazarı oluşturan çeşitli dini gruplar arasındaki rekabet gibi konularla ilgili olarak yapılan araştırmalar, Azzi ve Ehrenberg (1975), Iannaccone (1998), Clain ve Zech (1999), Cameron (1999), Branäs-Garza ve Neuman (2004), Gruber (2004), Gruber ve Hungerman (2006) tarafından gerçekleştirilmektedir (Aktaran Brown, 2009: 37).

Sosyalleşme, iyilik, kötülük, zarar, fayda, inanç, inançsızlık, din ve laiklik gibi üst değerler, aile içinde eğitim veya öğretim, kurum, kuruluşlar ve kültür biçiminde toplum tarafından gerçekleştirilmektedir (Ronen vd., 2013: 1129).

Din, bireylerin değerlerini, değerli gördüklerini şekillendiren bir güç olmasından dolayı, toplumun ayrılmaz bir parçası olarak ve toplumun ulaştığı refah düzeyini göstermesinden öte, toplumun

ne kadar uyumlu olabileceğinin de bir göstergesi olarak, toplumun işleyiş şeklini etkilemektedir (Wang, Lin, 2014: 278).Dini törenlere katılmak, sosyal destek ve karşılıklı yardımlaşma amacıyla, dini gruplara bağış yapmak, sosyal statü ve örgütsel etki için dini organizasyonlara katılmak dini bağlılığının en sıradan göstergeleridir (Brown, 2009: 37).Dini davranışların bir göstergesi olarak dua etmenin inceleme konu edilerek ele alındığında, yapılan araştırmalar duanın yaşla birlikte artmasına rağmen, gelir ve eğitim düzeyiyle orantılı olmadığını göstermektedir. Dua etmekle ekonomik değişkenler arasındaki ilişki incelendiğinde, dua ile ücretler arasında negatif ilişki mevcutken, dua ile ücret dışı gelir arasındaki ilişkinin pozitif olduğuna dair bulgular elde edilmektedir (Brown, 2009: 38).Bu bulgunun teorik alt yapısında, “bilinmezlik” söz konusudur. Bir başka deyişle, birey dua ile ücretinin artmayacağını bilincindeyken, ücret harici “beklenmedik” bir gelir için, hibe, piyango veya miras gibi gerekçelerle dua edebilmektedir. Tarımsal üretim yapan ve yağmur-güneş için dua eden birey, kent ekonomisinde “ücret dışı gelir” elde etmek için dua edebilmektedir.

Sosyal ayrışmalarda (Hiristiyan ve LGBTQ gibi iki zıt toplum) ekonominin kukla değişken olarak kullanılması, Hiristiyanlığın faydalı veya zararlı olduğuna dair bazı sağlam kanıtlar ortaya koymaktadır (Lane, 2021: 1).

Dinle ekonomi ilişkisinde ilk dikkat çeken faktör, teknolojik gelişmeye, artan ekonomik büyümeye rağmen, fakirliğin de artmasıdır. Özellikle İbrahimi dinlere mensup bireylerin içinde buldukları durumu ‘kader’ olarak kabullenmesi ve fakirliğin ‘cennetle müjdelenen’ bir avantaj olarak gösterilmesinden dolayı, etkinlik ve verimliliğe dayanan ekonomi politikaların uygulanmasını zorlaştırmaktadır (Greenfield, 2007: 493).Spolaore ve Wacziarg (2013), ekonomik kalkınma ve büyüme üzerinde nesiller arası aktarılan özelliklerin, biyolojik ve kültürel değerlerin etkisinin olduğuna dair bulgulara ulaşmaktadır (Wang, Lin, 2014: 279).

Ekonomi bilimi, en basit açıklamayla, insanın üretim, tüketim ve bölüşüm gibi üretme sürecinin başından sonuna kadar bulunduğu zaman diliminde ekonomik faaliyetleri sonrasında edindiği kazanımları, emek, sermaye, doğal kaynak ve girişimci olarak, üretime katılan üretim faktörlerinin, üretimden aldıkları payı, sırasıyla ücret, faiz, rant ve kar olarak dağıtımını yapmaktadır. Ekonominin bölüşümde uyguladığı kurallar ile dinin bölüşümde uyguladığı kurallar farklıdır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ekonominin teolojiye hizmet konusunun olduğu kısımda, Teolojik Devlet konusunda bu farklılık irdelenmektedir (Greenfield, 2007: 493).

Amerika’ da ve İngiltere’ de politika yapıcının din-devlet uyumu konusunda gerçekleştirdiği düzenlemelerle, Yunanistan’daki düzenlemeler, Şili’ deki gibi mezhepsel rekabete karşılık düzenlemeler, Venezueladaki gibi ‘bırakınız yapınlar’ cı düzenlemeler, ülkelere, dinin mensuplarının nüfus yoğunluğuna, politika belirleme gücüne göre değiştiği gibi, din ve politika yapıcı arasındaki ilişki de değişmektedir (Patrikios, Xezonakis, 2019: 2).Çoğu araştırma din ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi doğrulamaktaysa da, dini inançların ekonomik büyümeyi hangi kanallar veya mekanizmalarla etkilediğine dair açıklamalar yeterli olarak net değildir. Bu konuda genellemelerden ilki, dinin politik tercihinin, yönetim kalitesini ve ekonomi politikalarını etkilemekte olduğudur (Wang, Lin, 2014: 279).

Welch ve Mueller (2001), din ve ekonomi arasındaki çift yönlü bir ilişkiye göre, laik ekonomi, ekonomiyi hizmet eden din, dine hizmet eden ekonomi ve dinsel (teolojik) ekonomi modeli olarak dört sınıflandırma belirlemektedir (Aktaran Gotsis, 2013: 41).

3.1 Laik Ekonomi Modeli

Dinin en az etkili olduğu modeldir. Genellikle gelişmiş ülkelerde uygulanan bu modele göre ekonomi ve din arasındaki ayırım, keskin çizgilerle gerçekleştirilmektedir. A. Smith' le birlikte, üretimde emeğin ön plana çıkması, servetin meydana getirilmesinde, sermaye birikiminde, ekonomik büyümede “*emeğin üretime katılması oranında hak ettiğini alması*” gerekliliği, *Klasik İktisat*' ın temelini oluşturmaktadır (Greenfield, 2007: 497).

Ekonomik İnsan Modeli ile (homo economicus) ortaya çıkan piyasa modelinde doğan rekabetin acımasızlığı, kapitalizmin eleştirilen ilk temel konusu olmaktadır. Kapitalizm, özünde daha fazla üretim ve daha fazla tüketimle, insanların refah düzeylerinin yükseleceğini savunmaktadır. Fakat bu savın hakkaniyetliği konusu, şüphelidir. Çünkü kapitalizmin savının tarihsel açıdan yalanlanmasını, özellikle sanayi devriminde çoğu kadın ve çocuktan oluşan işçilerin 12 saate yakın çalıştırılmasına rağmen, gelir düzeylerinin düşük olması, hatta fabrikalarda seri üretimde, çalışmalarına rağmen sefalet içinde olmaları ile gözlemlenmektedir. Bu çerçevede, politika tarafından müdahale edilerek, devlet tarafından, özellikle 1945 yılından sonra Refah Devleti bağlamında sosyal ekonomi politikalarında asgari ücret, emeklilik fonları, sigorta sistemi ve işsizlik ödenekleri gibi uygulamalar kapitaliste zorunluluk olarak getirilmiştir. Sanayi Devrimi sonrasında da sermaye birikimi artışı ile birlikte, sermayenin ulusal gelirin yukardan aşağıya doğru dağılımında, bireyler üretime katkıları oranında pay almaları sağlanarak, artık yoksulluk kavramı aşılmaya başlanmış ve var olan fakirlik kavramı içinde olanların da günden güne hayatlarını iyileştirme çalışmaları da, gerek firmalarca artan üretime karşılık artan ücret uygulamaları ile gerekse hukuk ve politika tarafından da firmaların kontrolleri, yönlendirmeler, teşvikler ve zorunluluklar ile gerçekleştirilmektedir.

Ekonominin, piyasanın iyi yaşama sağlayıp sağlamadığına ilişkin tartışmalar da mevcuttur. Bu noktada özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi üç temel özelliğin var olduğu ve her türlü piyasanın iyi bir toplum için gerekli olduğu sonucuna varılmaktadır (Hattwick, 1999: 525).

3.2. Politik Ekonomiye Hizmet Eden Din Modeli

Politika, ekonomi ve sosyoloji alanındaki, Iannaccone (1991), Stark ve Finke (2000) gibi bazı teorisyenler, dinin ekonomiyi hizmet ettiği yönündeki yaklaşımları dikkate almaktadır (Patrikios, Xezonakis, 2019: 2).

Bu yaklaşımda öncelikle yöntemsel olarak, din bireyler için sosyal hayatı düzenleyen iyi, güzel, faydalı, adil ve mutlu hayatı ifade etmesine rağmen, sosyo politik ekonomide araç olarak

kullanılmasıyla, metalaşmaktadır. Dinin araç olarak kullanılmasındaki en büyük etken, onun “sorgulanamaz, yargılanamaz ve olduğu gibi” kabul edilmesi gereken bir dogma olmasıdır. Mensup olduğu dini tanımayan bireyler mensup oldukları din ile din adına konuşan fakat dini kendi kişisel menfaatleri için kullanan kurum ve kişilerin ifade ettiği din arasındaki farkı idrak edemeyen bireyler, politik ekonomiye hizmet eden dinin yozlaştığını, zayıfladığını ve hatta kendi inançlarını sorgulamaya yönelttiğini, ancak ilerleyen zamanda fark etmektedir. Fakat bu farkındalık, dinin kullanılmasından dolayı dinin zarar görmesi yönünde değil de, mensup oldukları dinin hatalı olduğuna dair ortaya çıktığında dinin, toplumu birleştiren, faydalı, sosyal ve görünmez bir bağ olması fonksiyonu kaybolmaya başlamaktadır. Bu anlamda Platteau (2008) çalışmasında, iktidarsız veya aşırı mutlakiyetçi yönetime sahip ülkelerde, yönetimin krize girmesiyle, dinin etkisinin arttığı yönünde bulgulara ulaşmaktadır (Aktaran Wang, Lin, 2014: 279).

Becker ve Woessmann (2009), dinin, kasıt olmaksızın eşit olmayan bir insan sermayesi birikimine yol açması anlamında ekonomik başarı için önemli olduğunu savunmaktadır (Wang, Lin, 2014: 279). Bir başka deyişle, “*Tanrı, insanları, ne görüntü ne de yetenek açısından eşit yaratmamıştır*” ve bu eşitsizlik gerçekte özellikle beşeri sermayenin zenginleşmesini sağladığı gibi, üretimde uzmanlaşmanın elde edilmesine de katkı sağlamaktadır.

Az gelişmiş ülkelerdeki bireylerin deprem, sel, yanardağ patlaması gibi doğal afetler veya ortaya çıkan salgın hastalıklardan dolayı dine daha fazla yöneldikleri, zayıf kurumlara sahip zayıf hükümetlerin de bu gibi durumlarda halkı sakinleştirmek, hezeyana sebep olmamak ve halkı kontrol etmek için dini, dini kurumları, dini cemaatleri ve faaliyetlerini desteklemektedir (Hanson, Xiang, 2013: 317).

D’Antonio, Tuch ve Baker (2013) yaptıkları çalışmada, kutuplaşmış oy kullanma davranışlarıyla, dinin partizan bağlılıklarda nasıl rol oynadığını açıklamaktadır (Aktaran Wang, Lin, 2014: 279).

Ayrıca, gelir eşitsizliği, çevre kirliliği ve resmi yolsuzluklarla karşı karşıya olan ülkelerde, politika yapıcının beşeri sermaye ve iş ahlakı üzerinde etkisi olduğu için, dinin ekonomi üzerindeki etkisi anlamlı olmaktadır (Wang, Lin, 2014: 277).

Dünya üzerinde Hıristiyanlık, İslamiyet, Musevilik, Budizm nüfus yoğunluğuna en fazla sahip dinler olmalarına rağmen, her dinin kendi içindeki mezhep ve cemaat farklılıkları rekabete neden olmaktadır. Örneğin Hıristiyanlığın Protestanlık ve Katoliklik mezheplerine karşın, bu mezheplerin kendi içlerinde de, son iki yüzyılda ortaya çıkan Pentekostallar, Mormonlar, Yehova Şahitleri ve Yedinci Gün Maceracıları gibi gruplar arasında da rekabet yoğunlaşmaktadır (Hanson, Xiang, 2013: 301).

Wang ve Lin (2014), 2006 ile 2011 yılları arasında, Çin’ le ilgili yaptıkları çalışmada, Budizm, Hıristiyanlık, Taoizm, İslam ve Diğer dinlerin, gayri safi yurtiçi hâsıla üzerindeki esnekliğini ölçerek, bazı sonuçlara ulaşmaktadır. Bu sonuçlardan ilki, 2006 ile 2008 arasında din esnekliklerinin Hıristiyanlık, Taoizm, Budizm ve İslam açısından artış göstermesine rağmen, diğer dinlerin

azalış gösterdiğini bulmaktadır. 2008-2011 arasındaki yıllarda, Hıristiyanlık, Budizm ve İslam'ın esnekliği azalma, diğer dinlerin esnekliği bariz ölçüde artış gösterirken, Taoizm'in çok az bir artış gösterdiği sonucuna ulaşılmaktadır (Wang, Lin, 2014: 286).

Dini kurumlar (kilise) ve cemaatleri arasındaki rekabet, özellikle Protestan Hıristiyanlığında Katolikler'e, Doğu Ortodoks'lara ve Anglikanları kapsayacak şekilde öncelik verilmesiyle, bizzat dini hiyerarşide azaltılmaya çalışılmaktadır (Hanson, Xiang, 2013: 317).

Politik ekonomiye hizmet eden din için teorik çatı, *Dinsel Kayırmacılık (Clientelism) ve Partizan Dinsel Kayırmacılık* olarak iki temel gruba ayrılmaktadır. *Dinsel Kayırmacılık* ile *Partizan Dinsel Kayırmacılık* arasındaki temel farklılık, Dinsel Kayırmacılığın daha dar kapsamlı ve sübjektif olması, Partizan Dinsel Kayırmacılığın daha geniş kapsamlı ve objektif nitelikli olmasıdır. Bir başka deyişle, bir bölgede meydana gelen ayrımcılık *Dinsel Kayırmacılık*, bu ayrımcılık bütün ülke çapında, bir partinin ana ideolojisi ve kampanyası dâhilinde gerçekleştiriliyorsa *Partizan Dinsel Kayırmacılık* olmaktadır.

Dar anlamda *Dinsel Kayırmacılık*, bir toplumda farklı sınıflar arasında dinsel açıdan ayırım yaparak, belirli grupların ekonomik çıkarlarını desteklemek yönünde hareket edildiği zaman ortaya çıkmaktadır. Ekonomiye hizmet eden din, genellikle az gelişmiş ülkelerde, politika yapıcılara verdikleri desteklerle ön plana çıkmakta ve ülkelerin toplumsal sınıfları arasında baskı ve çıkar grupları olarak ve din pazarları biçiminde kendini göstermeye başlamaktadır (Gotsis, 2013: 41).

Geniş anlamda *Dinsel Kayırmacılık*, dinin sosyal kontrol aracı olarak kullanılmasıyla oluşan, dini pazar yapısı sayesinde elde edilen demokratik başarının ve din ekonomisinin ortaya çıkmasıdır. Sosyal açıdan baskın olan bir dinin veya dinsel kurumun (kilise türlerinin, kilise cemaat sayısının) devlet politikası olarak desteklenmesi durumunda, rekabetçi olmayan dini pazarlar doğmaktadır. *Dinsel Kayırmacılık*'ta temel değişkenler; din açısından farklılıklar, aynı dinin içindeki farklı dinsel kurumların (kilise türleri, kilise cemaat sayısı), dinin bir pazar olması durumunda ortaya çıkan rekabetin, hükümet tarafından düzenlenmesi ve politik seçimlerde çoğunluğa sahip olan dini görüşler için gerçekleştirilen kurumsal düzenlemeler ile kurumsal başarılar olarak ifade edilmektedir (Patrikios, Xezonakis, 2019: 1).

Dar anlamda Partizan Dinsel Kayırmacılık, hükümetlerin kendi yetki alanlarında mezhepsel rekabeti düzenlemesiyle ortaya çıkmaktadır. Partizan Dinsel Kayırmacılık, kültürel ve sosyal koşullar, kilise yönelimi, kilise motivasyonu, parti motivasyonu ve kurumsal bağlam olarak dört temel mekanizma ile gerçekleştirilmektedir (Patrikios, Xezonakis, 2019: 1).

Geniş anlamda Partizan Dinsel Kayırmacılık, Keefer (2007), Kitschelt ve Wilkinson (2007), Hicken (2011) ve Kitschelt ve Altamirano (2015) tarafından, seçim dönemleri, belirli seçmen gruplarına yönelik fayda sağlanması amacı doğrultusunda, seçmenleri cezbeden, popülist politikalar açısından incelemektedir. Kamu mallarının arzı konusunda genel ve ülke bütününe yönelik vaatler yerine, seçmenlerin daha küçük gruplara ve bireysel seçmenlere yönelik vaatlere

daha fazla önem vermesi politikacıların, seçmenlerin mensup oldukları dini desteklemek yönünde harekete geçmesiyle ortaya çıkmaktadır (Patrikios, Xezonakis, 2019: 2).

Partizan Dinsel Kayırmacılık, Dinsel Kayırmacılık ve dinler arası rekabet din pazarlarının ortaya çıkarmaktadır. Bir başka deyişle, geçmiş dönemlerde din sorunlar, din savaşları biçiminde askeri çatışmalar sonucunda yenilenlerin yenilenlere empoze etmesiyle çözülürken, günümüzde din pazarlarıyla çözümlenmektedir(Hanson, Xiang, 2013: 301). Dini pazarlar, hükümetin dayattığı din ve ateist tekel olduğunda en az rekabetçi ve Orta çağ' da, belirli bir bölge veya ülkede olduğu gibi, belirli bir kilisenin öğretilerinin, tamamen politik karar mekanizmasının uygulamalarını belirlediği noktada en fazla rekabetçi olma özelliği taşımaktadır (Patrikios, Xezonakis, 2019: 1).

Son 50 yılda, sömürgeciliğin ve komünist rejimlerin sona ermesi, demokrasinin yayılması, devlet destekli kiliselerin kontrolünü zayıflattığı ve anti-politikaya dayalı hükümetlerin yaygınlığını azaltır ve merkezi olmayan dini uygulama seçenekleri küresel olarak genişlemektedir (Hanson, Xiang, 2013: 301).

Ülkenin ekonomik ve kalkınmışlık düzeyinin artması, bir yandan hükümetleri güçlendirirken, diğer yandan daha sert kurallara sahip mezheplerin gücünü azaltırken, merkezi olmayan dini gruplar için de avantaj sağlamaktadır (Hanson, Xiang, 2013: 317).

Din ekonomisi, din pazarları ve dinle ilgili rasyonel seçim yaklaşımları literatürde Iannaccone (1991), Stark ve Finke (2000) tarafından incelenmektedir (Aktaran Patrikios, Xezonakis, 2019: 1).

Barro ve McCleary (2005)' e göre, din pazarlarının uzun dönemli olarak var olması, sosyolojik bir kavram olmaktan çok, politik ve kurumsal bir başarı olarak incelenmelidir (Patrikios, Xezonakis, 2019: 1).

Dini pazarların ortaya çıkmasında, *uzmanlaşma, partizan içerik, zayıf bürokrasi, düşük gelirli cemaatler ve baskın sosyal birim* olarak beş temel faktör rol oynamaktadır (Patrikios, Xezonakis, 2019: 3).

Uzmanlaşma, seçmenlerin çoğunluk olarak mensup oldukları kilise türünün seçilip, hedef kitle olarak seçilen kilise üzerinde yoğunlaşılmasıdır. Partizan İçerik, hedef kitle olarak nüfus açısından yoğun olan kilisenin seçilmesi doğrultusunda, 'bağış, yardım' adı altında kilise mensuplarına ve kiliseye partizan destekler ve teşvikler vermektir (Patrikios, Xezonakis, 2019: 3).Hedef kitle olarak seçilen kilisenin iki temel özelliği mevcuttur. İlki, cemaatle bağlantı kurmanın düşük maliyetine ve nüfus olarak geniş cemaate sahip olmak, ikincisi katı dini kurallara sahip olmaktır (Hanson, Xiang, 2013: 301).

Zayıf bürokrasinin önemi, özellikle seçilen kiliseye karşı gerçekleştirilen destek ve teşviklerin yasal olarak uygun olup olmadığı tartışılmadığı, partizan hedeflerle kamusal malların etkin, verimli ve adil dağılımının gerçekleşip gerçekleşmediğinin hukuki açıdan kontrol edilmediği durumlarda ortaya çıkmaktadır (Patrikios, Xezonakis, 2019: 3).

Devlet desteğine daha fazla ihtiyaç duyan, doğal afet veya salgın hastalığa sahip bölgelerde veya daha çok kırsal kesimde olan veya kentte yaşayıp düşük gelirli semtlerde gecekondularda yaşayan cemaatlerin olduğu bölgeler de dini pazarların kurulmasına elverişli bölgelerdir (Hanson, Xiang, 2013: 301).

Baskın Sosyal Birim, seçimler öncesinde yoğun oy potansiyeline sahip kilisenin gücünün, seçimler sonrasında politik güçle sınırlandırılması da söz konusudur (Patrikios, Xezonakis, 2019: 3).

Dini pazarlar, bir yandan dinsel kayırmacılığı destekleyen alt yapı ve fırsatları, diğer yandan politik kurumların (partilerin, iktidar veya muhalefetin) kalitesini de değiştirebilecek güçleri ortaya çıkarmaktadır (Patrikios, Xezonakis, 2019: 1).

Din pazarlarının devlet tarafından düzenlenmesi özellikle ülke genelinde gerçekleştiğinde, yapışkan, gönülsüz ve zorlu bir durumdur (Patrikios, Xezonakis, 2019: 1).

Literatürde, Stokes (2013), Fukuyama (2013), Varraich ve Rosthsteşn (2017), Heath ve Tillin (2018) gibi teorisyenler tarafından ileri sürüldüğü gibi, dinin seçim dönemlerinde kullanılması, her zaman olumsuz bir yargı taşımadığına ve demokratik yönetim kalitesinin kapsamı açısından faydalı bir uygulama olduğuna dair görüşler de mevcuttur (Patrikios, Xezonakis, 2019: 1).

Her ülkede, birçok yerel dini pazar mevcuttur. Bir mezhep, üyelerinin ilgisini çekme ve gelir elde etmek gibi ortak hedeflere dayalı olarak hangi pazarlara gireceğini belirlerken, bir pazara uluslararası lisanslama veya büro bayilik açma gibi organizasyonlarla yerel bir organizasyonu küresel organizasyonun bir parçasına dönüştürmektedir (Hanson, Xiang, 2013: 301).

3.3. Dine Hizmet Eden Ekonomi Modeli

Kısmen ekonomik kriterler, kısmen din tarafından şekillenen, ekonominin kendi kurallarına göre kimliğinin olmasına rağmen, bu kimliğin dinden bağımsız olmadığı ve daha çok dine finansal destek sağlama yönünde hareket eden ekonomidir (Gotsis, 2013: 41). Karl Polanyi ve M. Finley tarafından açıklanan dine hizmet eden ekonomi modeli, gerçekte ilk ekonomi türü olup, ülkelerin ekonomi tarihlerinde, dinin ekonomiyi motive etmesinin dahi ötesinde, ekonominin dine göre şekillenmesi özelliği çok az fark edilmiştir (Aktaran Gotsis, 2013: 41). Özellikle bu duruma örnek olarak, Kore tarihinde, Joseon Dönemi' ne kadar ülkenin sahip olduğu din olan Budizm doğrultusunda, yiyecek olarak sadece bitkilerin tüketilmesi, hayvanların yenmemesi, hayvanların sadece giyecek (kürk, zırh gibi) yapımında kullanılmasına neden olmuştur. Din toplumsal bir kültür olup, başlangıçta toplumsal ve ekonomik faaliyetleri şekillendirmesi doğal bir sonuçtur. Dine hizmet eden ekonomi ılımlı görüş sahiplerine göre, dünyayı onarmak ve daha adil hale getirilmek isteniyorsa, kapitalizm acımasızlığı önlenmelidir (Greenfield, 2007: 497).

3.4. Teolojik Ekonomi Modeli

Oslington (2000), ekonominin dinden tamamen çıkarılmasının değil, ekonominin dini kurallara göre şekillenmesini, kurum ve kuruluşların ekonomik faaliyetlerinin dini kurallara göre belirlenmesini ifade etmektedir (Aktaran Gotsis, 2013: 41).

B. Gordon (1989)' a kadar Hıristiyanlığın biçimlendirici ekonomik fikirleri kısmen göz ardı edilmiştir (Aktaran Gotsis, 2013: 43).

Malina'ya (1997) göre ekonomi bilimi din gibi, modern, parçalanmış ekonomi biliminin aksine, teolojik ekonomi ile beklentileri, zorunlulukları, politik güduları ve akrabalık rollerini teolojik devlette somutlaştırmaktadır (Aktaran Gotsis, 2013: 45).

Johnson ve Koyama (2019), Orta çağ' da olduğu gibi, farklı dini grupların ve din temelli kimlik kuralların, zayıf devlet kapasitesinde büyüyüp gelişmesi ve nihayetinde yönetimi ele geçirmesini, teolojik devlet bağlamında araştırmaktadır (Aktaran Coşgel vd., 2020: 608).

McDougall' a göre teolojik devletin kurulmasının nedenleri arasında akademik düzeyde bilgi birikiminin olmaması, halkın özellikle kendi dinlerinde cahil ve ekonomik açıdan gelir düzeyinin düşük olması, derin dini gelenekler, dini bilgilerin din adamlarının tekelinde olması, düzensiz ve sorgulayıcı olmayan politikanın uygulanması, halkın politik bilimi açısından politikacıların “ne yaptıkları veya ne yapmak istediklerinden çok”, politikacıların kişiliklerine göre karar vermesi sayılmaktadır (McDougall, 2020: 27).

Marksizm veya Nasyonal Sosyalizm tarafından yönlendirilen totaliter devletler dahi, teolojik ekonomi olarak nitelendirilmektedir. Bu yaklaşımın nedeni, yönetimin din veya doğaüstü kurallar yerine, ideolojinin geniş bakış açısında, kurallar bütünü olmasından kaynaklanmaktadır (Coşgel vd., 2020: 610).

4. Değerlendirme ve Sonuç

Bireyin kendisinin ve dahi ailesinin içinde yaşadığı hayatta, varlığını devam ettirmesinde ekonomik, politik, hukuki, sosyolojik, kültürel ve hatta teknolojik açıdan sistemler önemli bir rol oynamaktadır. Bir başka deyişle, birey yaşadığı toplumda mevcut sistemin kurallarına uygun olarak, sistemin bir parçası olarak uyum sağlamak, sistemde, sistemin devamı için çalışmak zorundadır. Aksi takdirde, ekonomik sistemin kurallarına uyulmadığında “para kaybedilmesi”, politik sistemin kurallarına uyulmadığında “düşünce suçunun işlenmesi”, hukuki kurallara uyulmadığında “hapis veya idari para cezası” gibi yaptırımlara maruz kalılabilmektedir. Bu çerçevede çalışmada, öncelikle sosyo-ekonominin ortak kümesinde yer alan din kavramının, özellikle Avrupa İktisadi Düşünce Tarihi'nde Hıristiyanlık boyutunda ele alınması söz konusudur. Bu minvalde çalışmanın temeli, Hıristiyanlığın örnek alınarak, “sosyal bir güç” statüsünde, “din” inancının tarihsel gelişimini gözlemlemeye ve yorumlamaya dayanmaktadır. Böylece, dini kurallara uyulmadığı değil, uyulduğu takdirde ortaya çıkabilecek muhtemel

durumların belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bir başka deyişle, çalışmanın iki temel amacı vardır: ilki, Hıristiyanlık ve ekonomi ilişkisi olarak, iki sistem arasındaki literatür ve tarihsel analizin gerçekleştirilmesidir. İkinci amacı, özellikle dinin “insanları koşulsuz ve muhalif olmaksızın yönlendirme” özelliğinin politik ve sosyal güce sahip kurumlarca kullanılarak, “din pazarlarının” oluşumuna yol açıp açmadığının belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Yöntemsel açıdan fen ve matematik bilimler kadar keskin ve net, veri ve sonuçlar içermemesine rağmen, mantıksal ilişki, kurulan sebep-sonuç ilişkileri çerçevesinde “kendi içinde tutarlı” bir analiz yapılması amaçlanmaktadır. İlk bakışta bilimkurgu olarak algılanabilme riskine karşı bir savunma olarak, literatürden örneklemek gerekirse, 1930’lu yıllarda yaşayıp, kendi dilinde (Almanca) ve hatta İngilizce’ de dahi karşılığı olmayan “stagflasyon”⁷, “olgu” olarak doğmasından yaklaşık 40 yıl sonra (1973 ve 1974 petrol krizleri) “olaya” dönüşmektedir. Diğer yandan “özgürlük” düşüncesinin bir “olgu” olarak ortaya çıktığı Fizyokrasi ile başlayan liberal rüzgârların, Fransız İhtilali ile “olay”a dönüşmesi söz konusudur. Bir başka deyişle, sosyal bilimlerde yöntemsel açıdan bazen “olay” dan “olgu”yu elde etmek⁸, bazen de “olgu” dan “olay”ı elde etmek⁹ tercih edilebilmektedir. Bu noktadan hareketle, çalışma, “olgu” ve “olay” arasında taraf tutmaksızın, her ikisini de eşanlı incelemeyi, analiz etmeyi ve yorumlamayı amaçlamaktadır.

Çalışma, dinin kaynağının (ilahi olup olmadığı) veya dinin niteliğinin (tek tanrılı, çok tanrılı) ne olduğu yerine, Hıristiyanlık baz alınarak, dinin “sosyal bir güç” olarak fonksiyonunu ve “ekonomi ile ilişkisinin” araştırılmasını amaçlamaktadır.

Geçmişten günümüze Hıristiyanlık Dini’nin ekonomi üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmada, toprakta özel mülkiyet ve köle işgücüne dayalı antik Yunan ve antik Roma sosyo-ekonomik düzenle başlayan kapitalist düzen, merkantilist ekonomi politikayla desteklenen Ortaçağ’ da, dinin en baskın güç olması ile altın çağlarını yaşamıştır. Kilisenin özel mülkiyete ve tarımda köle işçiliğine onay vermesi, bizzat iki faktörle ekonomik güce sahip olup, servet yapması ve sermaye birikimini sağlaması, tarımsal üretim biçiminden ve ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçişi kolaylaştırmaktadır. Yeniçağ’ la başlayan dinde reform, Rönesans ve özgürlük fikirleriyle aydınlanma çağına giriş, dinin ekonomi ve politikadaki gücünü azaltmaktadır. Milenyum çağına on yıl kala başlayan Hıristiyanlık dinindeki çalışmalar, milenyum sonrasındaki yirmi yılda düşünsel boyutta ve belirli cemaatler üzerinde gelişmeler kaydetmiş olsa da, ekonomi ve politik güç üzerinde kontrol sahibi olacak kadar güçlü değildir. Bu noktada Hıristiyanlığın önemli bir özelliğine dikkat çekmek faydalı olacaktır. Hıristiyanlık, İslam gibi politik ve hukuki bir düzene (fıkıh ilmi sayesinde) bağlı değildir. Hatta çoğu kilisenin bağışlar ve devlet desteğiyle var olduğu göz önüne alınırsa, ekonomik düzenden de kısmen bağımsız olduğu gözlenebilmektedir. Dolayısıyla, sadece sosyolojik açıdan kendisine ait bir yaşam alanına sahip olan Hıristiyanlığın yok olması, varsayımsal olarak beklenmemektedir. Hâlihazırda, Hıristiyanlık, Orta Çağ’daki şatafatlı ve aşırı kontrol sahibi olduğu günlere yeniden kavuşmak hayalinde olmasına rağmen, güçlü kilise ile sınırlandırılmıştır.

Avrupa'nın kronolojik gelişmesine bakıldığında, dinin ekonomiyi etkilemesi, Yeniçağ' la sona ermektedir. Protestanlık Mezhebinin Vatikan tarafından kabulü, dinin "güce duyduğu özlemin bir sonucu" olarak tezahür etmektedir. Zira Protestanlık'taki Tanrı, Katolik Mezhebi' ne göre çok farklı bir role bürünerek, "iktisatçı" olmuştur. Bu noktada, Hıristiyanlık Dininde, Protestanlık Mezhebinin, Ortodoks ve Katolik Mezheplerinden çok daha farklı ve özel bir konuma sahip olduğunu belirtmekte fayda vardır. Tarihsel açıdan Protestanlık mezhebi 1504 yılında, Martin Luther isimli Alman bir rahibin Wittenberg Katedralinin kapısına 95 maddeden oluşan bir açıklamayı asmasıyla başlamaktadır (www.kutsalkitap.org, 2021). Luther' ın Hıristiyanlığı "farklı bir bakış açısıyla yorumlaması" Vatikan tarafından kabul edilmeyerek, aforoz edilmesine yol açmıştır. Katolik mezhebinin ağırlıklı olduğu Vatikan, Ortodoks Mezhebini de yanına alarak Luther' in kişisel olarak ortaya koyduğu "Protestanlık Görüşünü" başlangıçta reddetmesine rağmen, Luther taraftarlarının artması, özellikle Lutherci görüşlerin Batı ve Kuzey Avrupa' da yaygınlaşması ve hatta İngiltere' da Anglikan Kilisenin kurulmasıyla, Protestanlığı bir mezhep olarak tanımak zorunda kalmıştır. Özünde Protestanlık, dini mezheplerin "doğal doğuş nedenleri" ne sahip olmayan (bölgesel farklılıklardan dolayı, "halkın "farklı ibadet tarzlarını benimsemesi biçiminde olmayan) Katolik ve Ortodoks Mezheplerinin "sert ve acımasız" kurallarının yumuşatılmasını amaçlayan ve "bir insanın" görüşleriyle başlayan, "yapay" bir mezheptir.

Bir başka deyişle, sanıldığı aksine, Protestanlık'ın amacı, fonksiyonu, kapitalizme "ruh" vermek yerine, "Hıristiyanlığın kaybettiği gücü yeniden elde etmek için" "tarafdar" bulma çabasıdır. Luther, Anglikan ve Kalven tarafından Hıristiyanlık, Katolik Mezhebi'nin temelleri olan Matta, Markus, Luka ve Yuhanna' dan "uygulamada" (ibadette) ayrılmaktadır. Her şeyden önce Hıristiyanlık dininde kutsal kitap olan İncil olarak birbirinden çok az farklılıklara sahip dört kitaba (Matta, Markus, Luka ve Yuhanna olarak) sahiptir. Bu kitaplar, Ortodoks ve Katolik mezheplerince onaylanmış ve ibadetlerde okunmaktadır. Protestanlık ise, Wittenberg Katedrali'nin kapısında 95 maddeden yola çıkarak, yeni ve farklı bir "ibadet" tarzı ile ortaya çıkmıştır. Çalışmanın konusuna girmemesine rağmen, 95 maddenin öne çıkan farklılıklara örnek vermek gerekirse, en basitinden (fiili olarak sembolik göstergelere sahip) Katolik ve Ortodoks Mezhebi'nce kabul edilen istavrozun (haç çıkarma eylemi), günah çıkarmanın, azizlerin ve hatta Meryem Ana'nın reddedilmesini içermektedir. Böylece tarihsel olarak, Hıristiyanlığın en temel ve en sembolik prensiplerini dahi reddeden, Protestanlığın "bir insan tarafından" yazılan, sun' i bir mezhep olarak yorumlanması makul ve mantıklı bir çıkarımdır. Bir başka açıdan, "sert ve acımasız Hıristiyanlık", "yumuşatılmış", "ilahi" değil, "insani" bir görünüm kazandırılmış ("Jesus Loves You"; "İsa seni seviyor" sloganı ile) ve Tanrı' nın mesleği de "iktisatçı" olarak yorumlanmıştır. Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'ndaki haliyle, eko-politik bir güç olmaktan ziyade, teorik açıdan sosyal bir din olması, sembolik olarak da, sosyal hayatın özel zamanlarında yaşanması, sosyal bir din olmaktan daha ileri boyutta, bireysel bir inanç olarak yaşanması ve özellikle Orta çağ' da kilisenin, engizisyon gibi sert kurullarla insanlara acı çektirmesinin hala insanların hafızalarında istenmeyen bir durum olmasından dolayı Hıristiyanlığın yeniden eko-politik bir güç olmasına izin verilmemesine karşın, insanların Hıristiyanlıktan ayrılmamaları için Protestanlık' ın "insanların Hıristiyanlık' la barışmasını sağlama" amacına hizmet ettiği düşünülmektedir.

Ayrıca, literatür incelemesinin sonucunda da görüldüğü gibi, Hıristiyanlık diğer tüm dinler gibi, özellikle az gelişmiş ülkelerde, sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik gibi faktörler açısından ve zayıf bürokrasiye sahip olan politik güçler için “yardımcı”, politik gücü “destekleyici” bir rol oynamaktadır. Politikanın ve ekonominin baskın güç olması, günümüzde özellikle az gelişmiş ülkelerde din pazarlarını ortaya çıkarmaktadır. Bu aşamada, Hıristiyanlığın artık “Tanrı-insan ilişkisini iyileştirme amacı” yerine, insanlar arasındaki güç kavgasında, “politikanın bir yandaşı olarak, kilisenin gücünü arttırmayı amaçladığı” yönündeki fikirleri artmaktadır.

Tarihsel anlamda gözlemlendiği gibi, Hıristiyanlık dininin ekonomi bilimi veya toplum üzerindeki kontrolü ne denli yüksek olursa olsun, nihayetinde insanlar bir gün ekonomi bilimi için, “İktisatçı Tanrı” ya ihtiyaç duyulmadığını fark etmektedirler. Çünkü “her oyun, kendi kurallarıyla oynanır” ve “bencil” ekonomi bilimi, din ve politika gibi ekonomi dışı faktörlere, doğası gereği (Klasik İktisatçı bakış açısıyla), baş eğmemektedir. Aksine, “pazarlarını” kurarak, ekonomi dışı sistemleri dahi kendi bünyesine almaktadır.

Ekonominin baş eğdiği iddia edildiğinde, incelenen ülkenin “azgelişmiş” ülke olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. “İflah olmaz” bir Klasik İktisatçı ve “Fizyokrasi” hayranı olarak, kanaatimce “her değişken, kendine ait modelde idealini” elde etmektedir. Toplumda baskın rolü oynamak, sonuçta toplumun bütünü üzerinde bir yıpranmayı ve bir kazananı ve bir kaybedeni ortaya çıkarmaktadır. Dahası, günümüz azgelişmiş ülkelerinde eğitim ve gelir düzeyi düşük bireylerin Keynesyen ifadeyle “sürü psikolojisine” sahip olması sonucunda, “toplumlar” üzerindeki “oy çoğunluğu”, “bilgi ve erdemle” elde edilebilirken, “kitleler” üzerindeki “oy çoğunluğu”, “din pazarları” ile elde edilmektedir.

2020 yılının ilk çeyreğinin sonunda, Covid 19’ la ortaya çıkan pandemi ve küresel karantina, beraberinde pek çok ekonomik sorunu ortaya çıkarmıştır. Bu haliyle aslında ekonomi, “tüm bilim dallarının Tanrı’ sı” haline gelmeye başlamaktadır. Karantina, kısmi veya tam kapanma ile ekonomik faaliyetlerin minimum düzeye düşürülmesi, özellikle az gelişmiş ülke halkları için ciddi anlamda büyük ekonomik kayıplar, gelir ve refah düzeyinin düşmesi söz konusudur. Bu noktada, kapitalizmin “kendini krizlerle yenilediği düşüncesi” nin doğruluğu dikkate alındığında, pandemi ile kapitalizmin, küreyi yöneten ekonomik rejimin gücünü arttırmaya yönelik hazırlık yaptığı muhtemel sonucuna ulaşılabilir. Bu sonucun sosyal etkilerinin, “insanların geçim kaygısıyla”, dini inançlarında değişime yönelmesi beklenebilmektedir. Bir başka deyişle, insanların kafasında “İsa’nın artık insanları sevmediği” fikrinin oluşması söz konusu olabilmektedir. Bu durumda da başış ve yardımları azalan kilise ve Hıristiyanlığın halk üzerindeki etkisinin ve gücünün de azalması muhtemeldir. Diğer yandan politik gücün muhtemel halk isyanları önlemek için Hıristiyanlık’ tan yardım istemesi olasılığı da söz konusudur. Fakat bu durumun kapitalizmin temsilcisi gelişmiş ülkelerde kullanılması, 1999 yılından beri “dinsel zihni geri getirmek” için çaba gösteren Davranışsal Ekonomi’nin İlerlemesi Derneği, Amerikan Hukuk Okulları Birliği ve Sosyo-Ekonominin İlerlemesi Derneği gibi profesyonel akademik kuruluşların çabaları, insanların “artık kontrol edilemez ve öngörülemez doğada” yaşamaması, aksine bilgi ve bilişim teknolojileriyle, içinde yaşadıkları hayatı tam anlamıyla kontrol etmeleri mümkün

olmasa da, içinde yaşadıkların hayatın artık “öngörülebilir” olmasının farkına varmaktadır. Bu durumda da, insanlar Tanrı ve din gibi görünmez güçler yerine, bizzat kendi “emeklerini” ortaya koyarak veya toplumda güç sahibi olan politika ve ekonomide öncü olanların ardından gitme eğiliminde olabilecektir. Dahası, politik güç iktidara gelirken “İncil” üzerine yemin ederken, Papa'nın kutsamasını, eski zamanlarda olduğu gibi Papa'nın krala taç giydirme törenini talep etmemektedir. Böylece, politik güç, Papa'nın hareket alanını kısıtladığı mesajını vermektedir. Fakat ekonominin bir ülkedeki ikinci büyük güç olarak varlığı, dine bakış açısı ve dine verdiği haklar farklıdır. Ekonomi, yukardaki tarihsel süreçten gözlemlendiği gibi Dikey Sosyalleşme ile dini “yandaş” olarak “yedekte” bir değişken olarak dikkate almaktadır. Bu durumun sonucunda da dinin ekonominin bir aracı olarak “din pazarları” biçiminde rol oynaması muhtemeldir. Din pazarları ile ekonominin dini yanına çekmesi, politikanın ekonomiye bağımlı olmasından dolayı (“Parasız yönetim olmaz, yönetimsiz para olmaz” sloganında tezahür ettiği gibi), bir nebze “din pazarları” sayesinde dinin halkı yönetmek için bir “araç” olarak kullanılması söz konusu olabilmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki “sınırlı dine” karşılık, az gelişmiş ülkelerde ve İslamiyet’ le yönetilen ülkelerde durum tam tersi olabilmektedir; yani politikanın halkı yönlendirmek ve yönetmek için dini kullanması ve ekonominin de bu ikilinin kararlarına uymaya çabalaması noktasında, “az gelişmiş ülkelerde dinin araç olarak kullanıldığı” iddiasının gerçek olup – olmadığı konusu mevcut çalışmanın konusuna dâhil olmayıp, yeni bir çalışmanın konusunu ortaya çıkarmaktadır.

Kaynakça

- Buchanan, J. (1949), The Pure Theory of Government Finance: A Suggested Approach, *Journal of Political Economy*, Vol: 57, N: 6, p. 496 – 505.
- Brown, T. T., (2009), “Rational Praying: The Economics of Prayer”, *The Journal of Socio – Economics*, Vol: 38, p. 37 – 44.
- Cosgel, M. M., Langlois, R.N., Micelli, T.J., (2020), Identity, Religion, and The State: The Origin of Theocracy, *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 179, p. 608 – 622.
- Deni,s A., (2005), The Invisible Hand of God in Adam Smith, *Research in The History of Economic Thought and Methology*, V: 23, p. 1-52
- Ferrero, M., (2008), The Triumph of Christianity In The Roman Empire: An Economic Interpretation, *European Journal of Political Economy*, Vol: 24, p. 73 – 87.
- Gotsis, G.N., (2013), The Economic Problem In New Testament Economics: A Critical Assessment, <http://caietecritice.fnsa.ro/wordpress/wp-content/uploads/2013/06/CC-4-2013.pdf>, erişim tarihi: 23.11.2020, p. 41 – 56.
- Greenfield, S., (2007), Hypothesis Making Another World Possible: The Torah, Louis Kelso, and The Problem of Poverty, *Explore*, September/ October, Vol: 3, No: 5, p. 493 – 593.
- Greffé, X. (2016), From Culture To Creativity and The Creative Economy: A New Agenda For Cultural Economics, *City, Culture and Society*, V:7, p. 71 – 74.
- Gourieroux C., Pradel J. (1983), Direct Test of The Rational Expectation Hypothesis (With Special Attention To Qualitative Variables), *Universite Paris IX Dauphine et CEPREMAP*, No: 8328, p. 1 – 26.
- Hanson K.C., Oakman (1998), “Palestine in The Time of Jesus, Social Structures and Social Conflicts”, Second Edition, Fortres Press, Minneapolis.

- Hanson G.H., Xiang C., (2013), Exporting Christianity: Governance and Doctrine In The Globalization of US Denominations, *Journal of The International Economics*, p. 301 – 320.
- Hattwick R, (1999), The Future Paradigm For Socio-Economics: Three Visions and A Call For Papers, *Journal of Socio-Economics*, Vol: 28, p. 511 – 532.
- Kaplan N., (2017), Resimli Kutsal Kitap (Hıristiyan) El Yazmalarındaki Kurban Sahnelerine Genel Bir Bakış, *Kadim Akademi SBD*, C.1, s.1, s. 125 – 137.
- Lane T. (2021), The Effects of Jesus and God On Pro-Sociality and Discrimination, *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, Vol: 90, N: 101625, p. 1 – 10.
- McDougall W.A., (2020), The Myth of The Secular: Religion, War, and Politics In The Twentieth Century, *Orbis*, December – Winter, p. 24 – 42.
- Onur S. (2004), *Ekonomiden Karşılıksız Kayıplar Seçim Ekonomisi*, Asil Yayınevi, Ankara.
- Onur S. (2015), Herestetik Günümüz Dünyasında Bilimsel Bir Yöntem, 21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 11, sayı: 11, ISSN: 21473412, s. 385-406.
- Patrikios S., Xezonakis G., (2019), Religious Market Structure and Democratic Performance: Clientelism, *Electoral Studies*, Vol: 61, N. 102073, p. 1 – 11.
- Roberts RH, (2015), Religion and Economic Life, *International Encyclopedia of The Social and Behavioral Sciences*, V: 20, p. 258 – 262.
- Ronen B., Munoz T.Garcia, Neuman S., Tobol Y., (2013), “The evolution of Secularization: Cultural Transmission, Religion and Fertility – Theory, Simulations and Evidence”, *J Popul Econ*, V: 26, p. 1129 – 1174.
- Smith A., (2007), *An Inquiry Into The Nature and Causes of The Wealth of Nations*, Books I, II, III, IV and V, Metalibri, 29 May 2007, <http://metalibri.incubadora.fapesp.br>, p. 1-754.
- Wang Q., Lin X. (2014), Does Religious Beliefs Affect Economic Growth? Evidence From provincial – Level Panel Data In China, *China Economic Review*, Vol: 31, p. 277 – 287.
- Yeager T., (1997), The New Institutional Economics And Its Relevance To Social Economics, *Forum for Social Economics*, Vol: 27, p.1-17.
- Zafirovski M., (2019), Always Rational Choice Theory? Lessons From Conventional Economics and Their Relevance and Potantial Benefits For Contemporary Sociologists, *The American Sociologist*, V: 50, p. 509 – 547.
- Rivers T.J., (2006), Technology and Religion: A Metaphysical Challenge, *Technology in Society*, Vol. 28, p. 517 – 531.
- Avelrod L.J., Suedfeld P., (1995), Technolgy, Capitalism, And Christianity: Are They Really The Three Horsemen of The Eco – Collapse?, *Journal of Environmental Psychology*, Vol: 15, p. 183-195.
- https://www.kutsalkitap.org/katoliklik-ortodoks-protestanlik/?gclid=CjwKCAjw7J6EBhBDEiwA5UUM2sjNmGBCaoCqNLwhJCzmMts2aS0LdNNdUuv_WJHt4inx6EZPIq7yvRoCTzAQAvD_BwE (erişim tarihi 28.04.2021)

1 Bu noktada, metalaştırma ve parasallaştırma arasındaki farka ekonomist bakış açısında dikkat çekmekte fayda vardır: Ekonomi biliminde, mallar, öztüketim gibi piyasaya çıkmayan veya arz gibi piyasaya sunulan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ayrıca, malların değerinin belirlendiği piyasalar, parasal olarak (parasal piyasa) veya mal karşılığı (takas piyasası) olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu çerçevede, “metalaştırma” kavramı, “malın piyasaya arzını ve bu piyasanın da parasal piyasa olduğunu” tam olarak vurgulamamaktadır. Ayrıca, ekonomist bakış açısında metalaştırma, “soyuttur”; bir başka deyişle, metalaştırma, herkese göre değişebilmektedir. Oysa “parasallaşma” kavramı, “mutlak” bir bedeli ve “arz edilmeyi” ifade etmektedir. Örneğin “kadının metalaştırması” ifadesi sosyolojik ve değer yargılı bir ifade olup, ekonomist bakışında “naif” ve “soyut”tur. Ekonomist bakış açısında, “kadının metalaştırılması” ile, hukuktan alınan bir terimle doğrudan “fuhuş sektöründe çalışan kadınlar” olarak, “acımasızca” ve “somut” olarak ifade edilmektedir. Ekonomist bakış açısında, “insan köle olarak pazarlarda mal gibi alınıp – satılıyorsa, mal olarak sayılabilir; fakat günümüz demokratik ülkelerinde mal değildir. Ayrıca çalışan insanlar da, kendilerini değil, emeklerini satmaktadır; yani hizmet üretmektedir”. Nitekim sanayi devrimiyle birlikte insanların, “mavi – beyaz yakalılar nezdinde”, “metalaştırıldığı” düşüncesi da realiteye aykırıdır. Mavi – beyaz yakalıların mücadelesi, emek piyasasındaki fiyatlandırmada karşılıklı rızaya dayalı bir “pazarlığın” göstergesidir. Bir başka deyişle metalaşmada olay “rıza dayalı” olmamaktadır. Metalaştırma, sosyolojik açıdan uygun bir kavram olsa da, politik ekonomi bilimi doğrultusunda yazılmaya çalışılan bu makalede ancak gerektiği yerde, ekonomist bakış açısı doğrultusunda “parasallaşma”, ancak olgunun sosyolojik ve soyut anlamına dikkat çekilmesi gereken yerde de “metalaştırma” kavramının kullanılmasına özen gösterilmektedir.

2 Rasyonel Davranış Modeli, R. Muth (1961)’ de yazdığı makale ile gündeme gelmektedir: öncelikle doğru bilgi toplayarak, bilgileri analiz ederek, mantık kuralları çerçevesinde sebep – sonuç ilişkisiyle bağlantılı olarak kullanarak karar vererek seçim yapan bireyleri ifade etmektedir. Adaptif Davranış Modeli W. Nordhaus (1974)’ a ait olup, bireylerin seçimlerinde kişisel değer yargılarını, ön yargılarını, alışkanlıklarını ve çevresindeki bireylerin görüşlerini dikkate alarak oluşturmasıyla ortaya çıkmaktadır. Sürü – Kitle Psikolojisi’ ne Dayalı Davranış Modeli J. M. Keynes (1936)’ e ait olup, bireylerin içinde yaşadıkları sosyal, ekonomik ve politik hayatta meydana gelen konjonktürel dalgalanmalar karşısında, düşünmeden, çevresindekilerin duygu ve düşüncelerine kapılarak hareket etmesiyle ortaya çıkmaktadır. Sürü – Kitle Psikolojisine Dayalı Davranış Modelini, Adaptif Davranış Modelinden ayıran faktör, ortaya çıkan seçim sürecinin dışsal faktörlerden kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, Adaptif Davranış Modeli, bireyin kendi davranışıyla başlamasına rağmen, Sürü – Kitle Psikolojisine Dayalı Davranış Modeli’ nin ortaya çıkması, bireyin dışında, içinde yaşadığı hayattan kaynaklanan bir itici güce bağlıdır (Onur, 2004: 2). Bu davranış modelleri ve din arasındaki ilişki kurulduğunda, dini davranışları, Adaptif Davranış Modelleri ve Sürü – Kitle Psikolojisine Dayalı Davranış Modelleri içerisinde ele almak mümkündür. Davranış modellerindeki bu farklılıklar, dinlerin uygulama farklılığını açıklamaktadır: örneğin Vatikan’ ın tüm dinleri kucaklamasına karşılık, tarihteki din savaşları ve Haçlı Seferleri adaptif davranış modellerine dayalı davranışlar ile sürü – kitle psikolojisine dayalı davranış modellerinin farklılığının göstergeleri olarak yorumlanabilmektedir.

3 Hıristiyanlık’ ın bu aşamada görüşü, küçük bir anekdotla açıklanabilmektedir. Hz. İsa’ ya bir grup inanan gelir ve der ki “Ya İsa, hem Sezar, hem Kilise bizden para (vergi) istiyor; parayı kime verelim?” Hz. İsa’ nın cevabı “Sezar’ ın hakkını Sezar’a, Tanrı’nın hakkını da kiliseye verin” biçiminde olması, bir anlamda dinin politikayı “ekonomik güç için” desteklediği biçiminde de yorumlanabilmektedir.

4 Patristik Miras, bir teolog olan Aziz Augustinus’ un (MS. 4. yy.) temsilcisi olarak kabul edildiği, Cicero gibi düşünürlerin takipçisi olduğu ve Hıristiyanlık’ ın felsefecilere karşı korunması gerektiğini savunan Patristik Felsefe’ nin günümüzde de geçerli olmasını ifade etmektedir. Özünde “inaniyorsam, anlıyorumdur” felsefesine sahip olan Patristik Miras’ a, daha sonra Descartes’

ın “düşünüyorum, öyleyse varım” biçiminde ifade edilen rasyonelliğin, karşıt bir görüş olarak ortaya çıkması söz konusudur. Bir başka deyişle, rasyonellik, reform ve Rönesans’a karşı bir hareket olarak, Patristik Miras’ ın kabulü, özünde Judaizm ve Hıristiyanlık zıtlaşmasının, Hıristiyanlık lehine sonuçlanmasına yol açmaktadır.

5 Herodian kavramı basitçe “taklitçi” anlamına gelmekte olup, buradaki anlamı Roma ve Herodian Güç Politikalarını, Roma’ nın kurduğu imparatorluğun Atina’ yı fethiyle sağlamlaştırmasının arka planındaki itici gücün, Atina’ nın felsefe ve yönetim konusundaki ileri gelenleri olduğunu ifade etmektedir. Bir başka deyişle savaşçı, kavgacı ve kaba kuvvete dayalı “ele geçirme”yi başaran Romalılar’ ın, bir devlet ve imparatorluk olarak var olmalarının nedeni, Atina’ yı taklit ederek, “felsefe ve yönetim” konusunda başarılı Atina’ nın liderlerini yönetimde bulundurarak sağlamıştır.

6 Klasik İktisat'ın "görünmez el"i ile Tanrı'nın doğal düzeni sağladığı iddiasına karşın, köleliğin ve sınıf farkının "gerekliliği" iddiası, Türk Halk'ının dilinde deyimleştiği gibi baltaya seslenen ağacın "sapın bendendir" misali tezahür etmesidir.

7 Frederic Von Hayek tarafından, stagflasyon kelimesi, durgunluk "stagnation" ve enflasyon "inflation" kelimelerinin birleştirilmesi ile, İngilizce' de bile mevcut olmadığı halde, "uydurularak" ekonomi bilimi literatürüne kazandırılmıştır.

8 Merkantilizm başlangıçta "olay"ken, yaşanmasından 200 yıl sonra A. Smith tarafından "tüccar (merchant)" kelimesinden hareketle isimlendirilerek, "olgu" olarak incelenmektedir.

9 Fizyokratların "doğal denge ve doğal hukuk" ilkesi çerçevesinde insanın da "doğanın bir parçası olarak, herhangi bir dışsal müdahaleye maruz kalmadan özgürce hareket etmesi" gerektiği düşüncesinin Fransız Maliye Bakanı Vincent De Gournay tarafından "Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler" sloganıyla ekonomide başlayan özgürlük "olgu"sunun, bir sonraki aşamada politikaya sıçrayarak, bir devrime (Fransız İhtilali) yol açması ve bu devrimin insanlık tarihine İnsan Hakları ve Özgürlükleri'nin ön planda tutulmasını ifade eden "olay"a dönüşmesi örnek olarak verilebilmektedir.